

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANTNÍCH STUDIÍ

Pracoviště historické sociologie

Bc. Pavel Kolinger

**Sociologie smrti: proměna pohřebního
rituálu v moderní až postmoderní době**

Diplomová práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Šubrt CSc.

Praha 2014

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. června 2014

Pavel Kolinger

Na tomto místě bych rád poděkoval doc. PhDr. Jiří Šubrt CSc. za odborné vedení práce a všem, kteří mi ochotně poskytli rozhovor a tím umožnili provedení výzkumu diplomové práce.

Abstrakt

Práce se zabývá proměnou pohřebního rituálu v české společnosti v moderní a postmoderní době. První část mapuje vývoj pohřbívání převážně v souvislosti se změnami ve vztazích mezi konfesemi v modernizované společnosti. V další části je pak věnována pozornost vlivu odklonu od katolicismu jako národního vzdoru spojeného s prosazením kremace. Následuje část, která se věnuje proměnám souvisejícími s ateizací společnosti, reflektuje i změny politické atmosféry a technizaci společnosti. Práce je v poslední části doplněna empirickým kvalitativním výzkumem vypovídajícím o podobách pohřbů v posledních padesáti letech ve městě a na venkově. Cílem práce je odhalit jakou proměnou rituál prošel, jaké jsou jeho současné podoby, a který z formativních procesů byl pro něj klíčový.

Klíčová slova:

Sekularizace, proměna, modernizace, konfese, kremace, církev, rituál, hřbitov

Abstract

This thesis deals with the transformation of burial ritual in czech society in modern and postmodern times. First part outlines the evolution of burials considering the shift in relationship between confessions in modern society. Next part is focused on the influence of deviation from catholicism viewed as resistance which was connected with enforcement of cremation. Following chapters address changes related to spreading atheism and also reflect changes in political atmosphere and development of technology. The theoretical part is supplemented by empirical qualitative research showing the forms of burials in last fifty years in town and in the country. The aim of this thesis is to uncover the change the ritual has undergone, his current forms and which of the formative processes was crucial for it.

Key words:

secularisation, transformation, modernisation, confession, cremation, the Church, ritual, graveyard

Obsah

1	Úvod.....	9
2	Změna v pohřbívání	12
3	Metodologický přístup	14
	3.1 Metoda empirického výzkumu.....	15
4	Církevní obřad.....	16
	4.1 „Tridentská „liturgie.....	17
	4.2 Podoba obřadu V 18.- 19. století.....	18
	4.3 Josefínské reformy a církev	20
	4.4 Ohledání mrtvol	22
	4.5 Konec kostnic, zrod márnic	24
	4.6 Vyloučení ze světa živých.....	27
	4.7 Etická hlediska – slušný pohřeb.....	30
	4.8 Do hrobu v pytli	32
	4.9 Pieta	33
	4.10 Katolíci vs. nekatolíci a ostatní nežádoucí nebožtíci	35
	4.11 Administrace	40
	4.12 Stav hřbitovů	40

5	Zdravotní hledisko při pohřbívání.....	42
5.1	Symbióza epidemií a hřbitovů	46
6	Vznik sekularizovaného národního státu	48
6.1	Hřbitovy 20. století	51
6.2	Kremace versus tlení	52
7	Vznik krematorií	59
8	Krematorium v procesu ateizace	61
8.1	Konstrukce společenského pohřebního rituálu	62
8.2	Smuteční síně	64
8.3	Přeprava ostatků	67
9	Církevní proměna podle II. Vatikánského koncilu	69
10	Shrnutí	71
11	Empirický výzkum: rozhovory	73
11.1	Interpretace	75
12	Závěr	76
13	Literatura	77

1. Úvod

Jestliže se v konverzující společnosti představí lékař, jistě se vždy najde někdo, koho něco bolí či má nějaké zdravotní potíže. Podobné je to se smrtí, sice se jí snad do jisté míry každý obává, ale současně budí velkou zvědavost. Téma smrti je sice v konverzaci přijímáno mnohdy s rozpaky, ale přesto mu každý svým způsobem rozumí, každý má k ní vytvořený určitý vztah, který celkem logicky není zcela vyvinutý, protože mu chybí vlastní prožitek, zkušenost.

Při náhodných hovorech o tématu této práce se diskutující často rozdělují do dvou skupin: jedné skupině lidí je problematika téměř lhostejná a pasivně akceptují současný stav, druhá skupina je podrážděná tím, že mizí kus tzv. tradiční kultury a volají po návratu nebo uchování tradičního pohřebního rituálu. Bylo by asi zbytečné si namlouvat, že situace kolem pohřebního rituálu se nezměnila, změnilo se současně i společenské prostředí. Zjednodušené pohledy spíše zastiňují problematiku v celé šíři. Pokud chceme pohřebním rituálům porozumět, je nutné na ně pohlížet z pohledu motivací, kterými byly formovány.

Sledované období této práce začíná přibližně v druhé polovině 18. století, respektive událostmi a procesy, které předcházely (např. Tridentský koncil, ústup Starého režimu). Nastalý vývoj je podmíněn vývojem předchozím, ve smyslu Giddensovy parafráze: „*lidé tvoří společnost, ale dělají to jako historicky lokalizovaní aktéři a nikoli v rámci vlastní volby*“ [Giddens 1976: 160, in Šubrt 2013: 78].

Rituál (z latinského *ritualis* = obřadný) je způsob chování založený na mezigeneračně předávaných pravidlech. Protože naše společnost nefunguje výhradně na mezigeneračně předávaných nepsaných pravidlech, zvyklostech a módních vlnách, ale na zákonných normách, a jiných psaných dokumentech, které reflektují a uchovávají paměť a jejichž podoba je většinou důsledkem dlouhodobého formačního procesu. Pak je smysluplné při výzkumu pohřebního rituálu věnovat pozornost mimo jiné i jim, a reflektovat jejich proměnu. Což by v konečném výsledku mělo přinést odpověď na otázku, jak se pohřební obřady ať

už církevní či civilní proměňovaly.

Ritualizované chování je podřízené společenským normám, ať už zvykovým (lidovým), církevním nebo civilním, lze je definovat přibližně těmito třemi kategoriemi:

- pietní, vycházejícími z lidové zbožnosti, úcty a lásky k zesnulému
- bohoslužebné, formované církvemi
- normativně sekulárními, formované vládnoucí mocí

V současné, řekněme, postmoderní společnosti si mnozí přestávají uvědomovat do jaké míry je chod naší společnosti řízen rituály, přitom i chování podle světských zákonů lze chápat jako chování ritualizované. Vybočení mimo pravidla znamená obvykle ztrátu práva k něčemu, ztrátu uznání a případně sankci. Svoboda od pravidel je vykoupena ztrátou definovaného prostoru např. zůstat i po smrti součástí společenství církve.¹

Přesně vymezený pohřební rituál nenajdeme v oblasti lidové zbožnosti, ani v normách civilního práva. V civilní oblasti jej nelze v pluralitní liberálně demokratické společnosti přesně definovat, protože pokud civilní právo nemá někoho diskriminovat a má umožnit všechny možné rituální projevy, jež nejsou v rozporu s civilním právem, může vymezovat pohřební obřad jen velmi obecně, respektive určit meze, které by neměly být překročeny.

Naproti tomu průběh náboženského (v našem kulturním prostředí převážně křesťanského) pohřebního rituálu, je poměrně přesně specifikován. Z podstaty církve jako administrativní instituce vyplývá nutnost vytvářet a řídit se psanými nebo zažitými pravidly:

„Věřící latinské církve mají mít církevní pohřeb, jenž má být vykonán dle právních a liturgických pravidel“ [CIC 1983: 126].

Pravidla však nebyla zdaleka ustálená a od vzniku křesťanského náboženství lze nalézt mnoho dobových, sociálních či krajových variací.

¹ Kánon 1184: Jestliže před smrtí neprojeví žádné známky kajícího, pak jsou zbaveni práva na církevní pohřeb:

1. notoricky známí odpadlíci, bludaři a schismatici,
2. ti, kdo si zvolili kremaci z důvodů odporujících křesťanské víře,

3. jiní veřejní hříšníci, jimž nelze dovolit křesťanský pohřeb pro veřejné pohoršení věřících. Kodex kanonického práva 1983 [CIC 1983: 127].

V této práci je proto nutné věnovat pozornost změnám pravidel a souvisejícím příčinám změn, nikoliv detailně popisovat všechny varianty liturgických postupů v různých konfesích. Katolický obřad uvádím jako příklad typického církevního pohřbu pro naši oblast, některé další zmiňuji pro ilustraci toho, jaká může být jiná podoba pohřbu na území České republiky.

Symbióza státu, církve a lidových zvyklostí nebyla bezproblémová a vyžadovala formálních dohod a vzájemného uznání. Katolická církev na počátku sledovaného období měla silnou pozici a byla schopna být významným oponentem státní moci. Opatření ze strany státu jsou artikulovány jako zákony a tudíž závazné pro obyvatele a organizace na daném teritoriu. Stát prostřednictvím světského práva sehrál roli arbitra mezi náboženskými vyznáními a konfesemi, ale i garanta společenských a hygienických norem, jejichž narušování mohlo vést ke společenské nespokojenosti.

2. Změna v pohřbívání

Změna v pohřbívání je změnou v jednání lidí, je sociální změnou. Jestliže následující kapitola se věnuje změně v kontextu historického vývoje. V této kapitole se jedná o zobecnění změn a jejich vysvětlení na základě sociologických teorií. Podstatnými faktory pro toto vysvětlení jsou zdroje dynamiky, inovací a hybatelé uvádějící změnu do pohybu a ovlivňující její průběh. Změny to nebyly vždy plynulé nebo setrvale plynule mnohdy by mohly být považovány za diskontinuitní, ale vždy kauzální a logické.

V procesu přetváření pohřebního rituálu v Čechách se výrazně uplatnily tyto faktory:

- demograficky proces (přesuny lidí do měst)
- proměna sociálních struktur
- proměna kulturních vzorců

Důsledkem pak byla změna pohřebního rituálu jako instituce. Změna měla proměnlivou dynamiku a dnes s odstupem času se dá chápat jako hlubokého a dlouhodobého charakteru. Ve vývoji pohřbívání pak dochází k vnitřní diferenciaci. Instituce, na jejímž chodu se podíleli zpočátku dva specialisté (hrobník a farář), se stává komplexnější např. její chod je zajišťován i desítkami specialistů různých profesí.

Na popisované změny v pohřebním rituálu lze aplikovat evoluční výkladový model Neila Smelsera z jeho studie o průmyslové revoluci. Smelserův model [Smelser 1959: 402 in Šubrt 2008: 980], který předpokládá, že zásadní roli celého procesu hrají sociální aktéři. Za nespokojenost aktérů s určitými aspekty fungování sociálního systému (první krok) bychom v oblasti pohřbívání mohli spatřovat znemožňování nekatolických pohřbů na výhradně katolických hřbitovech. Druhá fáze je zřetelná z konfliktů, jež vyvstaly administrativním zásahem, umožňující pohřeb jiných konfesí na katolických hřbitovech (druhý krok). Následující třetí krok je spojen se snahou tyto konflikty vyřešit prostředky

sociální kontroly, tj. administrativními opatřeními upravující soužití různých konfesí např. úprava provozu společných hřbitovů. Nikoliv vždy byla dvorská či guberniální nařízení efektivní, pak přišel na řadu čtvrtý krok, jenž měl nalézt nový přístup k řešení problému. Pátým krokem postupná specifikace je zakládání nových, obecních hřbitovů. Nová praxe získává během šesté fáze závazný charakter, během sedmé fáze se stává nová praxe rutinní, uznanou a institucionalizovanou. Podobně by se dal aplikovat i na prosazování pohřbu žehem, s tím rozdílem, že latentní konflikt byl zpočátku zadržen přísným zákazem žehu na území rakouské monarchie. Následně eliminován vznikem samostatného Československa reprezentovaného liberálně smýšlejícími elitami nekatolických vyznání, prosazení pohřbu žehem je chápáno jako vzdor a protest.

Na konci uvedeného procesu vzniká nová efektivnější sociální jednota, z funkcionálního hlediska diferencovanější. Nástup kapitalismu znamenal diametrálně odlišné požadavky na společnost, která se v nedávné době přeměnila v národní státy, jednalo se o změnu, která měla ekonomický, politický, technologický a kulturní rozměr. Jestliže kapitalismus je expanzivního charakteru, pak globalizace je jen logickým a kontinuálním pokračováním změn, které nastaly v modernizačním procesu. Je to přítomný jev, který ovlivňuje osobní život [Giddens 2000: 21 - 24].

Zapojení se do globalizovaného světa provází mísení kulturních vlivů s obavami z neznámých rizik a tendencí k návratu k předchozím známým institucím a tradicím, návrat však není možný, protože vše už je jinak. Tradice měla být nahrazena vědou, která se nakonec stala svým způsobem vírou, jejímž výsledkům je třeba spíše věřit, než abychom je mohli při každém setkání ověřovat.

Patrně nejzávažnějším vyrobeným rizikem spojeným s proměnou společnosti, které již uplatnilo svůj vliv na podobu současného pohřbívání, byla destrukce předmoderních rodinných vazeb, což je situace, s jejímž řešením máme velmi malou historickou zkušenost [Anthony Giddens 2000: 40].

Motivem změn, které v souvislosti s pohřbíváním došlo, bylo často zabezpečit se před smrtí nebo alespoň smrt zneviditelnit tím, že je odsunuta

stranou našeho života, eventuálně, že je technicky zpracována. Technické prostředky a zdravotní systém zajišťující hygienu a eliminující epidemiologická rizika jsou vnímány společností jako samozřejmost. Obyvatelé technicky rozvinutých společností v postmoderní době čím dál tím častěji přehodnocují své priority a obracejí se k postmaterialistickým hodnotám. Šok z přetechnizované společnosti napomáhá sentimentu po přežitých tradicích a tedy i pohřbívání formou inhumace.

Léta útlaku a přehlížení náboženských společenství skutečně vytrídila ten nejhrouževnatější lidský potenciál, který volá po návratu tradic a s nimi spojených hodnot. V tomto momentě však vyvstává oprávněná otázka: Ke které tradici se vracet? Jestli přitakáme tvrzení, že: *Každý kontext odbourávání tradic nabízí možnost větší svobody jednání než existovala dříve. Mluvíme o vymaňování člověka ze stisku minulosti.* [Giddens 2000: 63] Pak bychom měli raději vzdorovat a hledat novou tradici pohřebního rituálu, která by odpovídala podmínkám současné společnosti.

3. Metodologický přístup

Cílem práce je zmapování proměny rituálu v časovém úseku od poslední čtvrtiny osmnáctého století do současnosti. Uvedená práce je kvalitativním výzkumem založeným na komparativní analýze. Pro porovnání změn uvádím podrobný popis pohřebního rituálu na počátku sledovaného období. Starší část vychází pouze z textů relevantních odborných článků a publikací, v mladší části jsou tyto zdroje doplněny o empirický výzkum sociální reality zachycené prostřednictvím pozorování a polostrukturovaných rozhovorů. Zkoumaná problematika se dotýká citlivých životních postojů, proto se práce snaží držet linie nehodnotící sociologie. Nalezení objektivní pravdy je neuskutečnitelný úkol. Každý měl svou realitu, své vědění a považoval ji za něco daného vyplývající ze sociálních kontextů [Berger, Luckman 1999: 10].

Významným zdrojem informací byl „Časopis katolického duchovenstva“

(přibližně 80 ročníků). Tyto informace mohou být považovány za jednostranně zatížené, ale pozorným čtením bylo možné oddělit nosnou informaci od tendenčního komentáře. Aby výsledná informace byla co nejméně zkreslena jednostrannou zaujatostí autorů článků, byly voleny příspěvky pokud možno z různých stran názorového spektra. Dalším důležitým zdrojem byl překlad dvorských a guberniálních cirkulářů a reskriptů z práce Daniely Tinkové [Tinková 2011], a jako nezbytný zdroj informací se ukázaly církevní dokumenty vztahující se k problematice a osvětlující kontext. Empirický terénní výzkum doplňuje již získané informace o zkušenosti respondentů za posledních několik generací.

3. 1. Metoda empirického výzkumu

Výzkum byl prováděn formou rozhovorů. Informátorům byla kladena přibližně stejná sada základních otázek, aby bylo možné snáze srovnávat rozdíly výpovědí. Dodatečné dotazy pak měly odpovědi zpřesnit, případně přivést výpověď zpět do ohniska problematiky výzkumu.

Rozhovory byly elektronicky zaznamenávány jen v některých případech. Část výpovědí se uskutečnila zcela spontánně, ale poskytnuté informace byly podstatného charakteru a jejich neuvedení by bylo na škodu tohoto výzkumu. Jednou podstatnou zkušeností z výzkumu byl fakt, že rozhovory, které byly uskutečněné, spontánně přinášely větší množství podstatných informací než ty plánované. Jedním z vysvětlení by mohla být snaha informátorů o selekci vhodných odpovědí.

Volba informátorů byla víceméně nahodilá. Jedním z kritérií však bylo, aby se mezi výpověďmi vyskytly i takové, jež by ilustrovaly starší podoby rituálu, a tedy mohla být zachycena jejich změna. Respondenti byli voleni z různých věkových skupin velkého města, malého města a z vesnice.

Protože výzkum odpovídá na otázku, jakým způsobem se pohřební rituál změnil, s jakou podobou rituálu mají lidé zkušenost, bylo podstatné, zeptat se i

proč takový způsob byl zvolen. Tato otázka měla smysl jen tehdy, jestli byl informátor k odpovědi kompetentní, např. zajišťoval-li přání zemřelého nebo byl objednavatelem zvoleného typu pohřbu.

Pozorování na hřbitovech probíhalo v době od dubna 2013 do května 2014. Při tom byly navštíveny tyto hřbitovy: Malostranský v Košířích, hřbitov v Deštné u Dubé, Liběchově, v Bělé pod Bezdězem, Brništi a v České Lípě. Pozornost byla věnována rozšiřování hřbitova, stáří náhrobků a vzdálenosti od starého centra obce. Pozorování bylo využito spíše k ověření některých tvrzení vyplývajících ze zkoumaných textů nebo rozhovorů.

4. Církevní obřad

Podobu pohřebního rituálu u nás formovala křesťanská liturgie. Kořeny pohřebního obřadu sahají do doby vzniku církve samotné, následně modifikované Svatým stolicem. Změny v liturgii byly jednak motivovány potřebami církve, ale byly i reakcí na zvyky z oblasti lidové zbožnosti.

Lidové zvyklosti, které nebyly považované za škodlivé, církev integrovala a jejich potenciál využívala ve svůj prospěch. Průniky lidové zbožnosti do liturgie, které Svatý stolec připouštěl, a obecně byly považovány za akceptovatelné, obsahuje direktář² a musí být schváleny příslušným biskupem. Odmítané lidové praxe či zvyky, měly přesto šanci se prosadit, ale cesta k jejich přijetí, nebo alespoň k jejich toleranci byla dlouhá.

Proměny ve vykonávání křesťanského rituálu katolické církve v Čechách úzce souvisely s legislativním procesem v jejím srdci, ve Vatikánu. Přeformulování církevních pravidel určující podobu pohřebního rituálu všeobecně nevycházelo vstříc měnícímu se klimatu ve společnosti, ale šlo spíše o reakci na neudržitelný tlak změn (mentální proměny společnosti, změna životního stylu, utváření hygienických norem, úpravy církevního a světského práva, názorové změny uvnitř katolické církve samotné). Ke změnám norem

² Direktář o lidové zbožnosti a liturgii vydaný Kongregací pro bohoslužbu a svátosti v roce 2001

docházelo přesto překvapivě často, vezmeme-li v úvahu mnohé předsudky o tzv. zkosnatělosti této církve.

Je zřejmé, že zde není možné vystihnout veškerý související vývoj v církvi, ostatně to není ani smyslem této práce, v této oblasti bude věnována především pozornost vývoji církevního pohřebního rituálu laiků v Čechách, tak jak jej určoval a určuje Svatý stolec prostřednictvím konstitucí, dekretů, úprav misálu a kanonického práva v dobách koncilů. Nástin proměny liturgie, je nezbytný, protože jeho nedílnou součástí jsou i pohřební obřady. K podobě pohřebního obřadu ve sledovaném období se vztahují především dokumenty, které vzešly z Tridentského a Prvního, respektive Druhého vatikánského koncilu.³

4.1. Tridentská“ liturgie

V druhé polovině 18. století byl pohřební obřad v Čechách určen pravidly, která vyplývala z liturgie sjednocené Tridentským koncilem. Tridentský koncil reagoval na rozrůznění liturgie vlivem místních tradic a na kritiku „zlořádů“ při slavení bohoslužby. V roce 1570 papež Pius V. vydal Římský misál (zvaný lidově „tridentský“), který čerpal z misálu užívaného v 15. a 16. století římskou kurií.

K tehdejšímu vývoji ještě před svým pontifikátem kardinál Josef Ratzinger poznamenal: *Neexistuje tridentská liturgie a až do roku 1965 by takové slovní spojení nikomu nic neřeklo. Tridentský koncil „neudělal“ liturgii. A ještě méně existuje, v pravém významu slova, misál Pia V. Misál vydaný v roce 1570 z nařízení Pia V. se jen v málo věcech liší od prvního tištěného vydání Římského misálu, které se objevilo právě sto let předtím. Při reformě Pia V. se v podstatě jednalo jedině o eliminaci překotného bujení pozdního středověku a vyloučení chyb vzniklých při častých opisech a vydáních. A tedy nakonec k předepsání závaznosti Misálu města Říma pro celou Církev, protože ten nebyl těmito*

³ Např: Pohřební obřady 1971, Sacrosanctum Concilium – Konstituce o posvátné liturgii 1963

problematickými prvky prakticky dotčen [www.vendee.cz].

Důvodů, proč se misál prosadil téměř všude, bylo více. Za nejpodstatnější však lze považovat fakt, že sjednocoval a vyjasňoval rozrůzněnou a zmatenou situaci v místních farnostech a církvích [Kopeček 2006: 37]. Využití knihtisku přispělo k jeho rychlému a levnějšímu zavedení.

Mnohé náboženské skupiny do té doby využívaly svou vlastní liturgii a podle koncilu byly i oprávněné ji za určitých podmínek využívat nadále, většina z nich však ustoupila před náklady s vydáním vlastního misálu. Sjednocenou liturgii začala užívat celá římskokatolická církev, výjimkou byly pouze některé diecéze a řády s dvoustetletou a starší liturgickou tradicí. Teprve Kongregace pro ritus [Kopeček 2006: 39] v roce 1588 zajistila Římskému misálu nadřazenost. Římská liturgie vzešlá z Tridentského koncilu se s malými obměnami užívala až do druhé poloviny dvacátého století. K misálu schválenému koncilem byl později připojen doplněk (appendix, supplementum) upřesňující místní liturgickou praxi (v české oblasti *proprium Bohemiae*).

4.2. Podoba pohřbu v 18. – 19. století

Osmnácté a devatenácté století bylo obdobím, kdy se centrem pozornosti stával ohled na živé, tj. na hygienu, pietu a estetiku pohřbívání. Církevní pohřební rituál provázel mrtvého a pozůstalé z domu smutku, eucharistickou slavností až na místo pohřbu samotného. Uložení mrtvoly svatými obřady církve katolické:

...prokazuje církev tělu lidskému příslušnou úctu, jelikož tu všemohoucím Bohem učiněna jest nesmrtelné duše obdivná schránka, o kteréž věříme, že někdy v nově obživne [Hnojek 1855: 200].

V praxi to znamenalo bdění u mrtvého spočívajícího ještě na lůžku v místě, kde zemřel. Jeden až dva dny před funusem zvonil umíráček neboli hrana. Někdo z blízkých nebožtíkovi zatlačil jeho oči na znamení toho, že smrt je jako spánek, z něhož se v soudný den za troubení andělů lidské tělo probudí

proměněné, neporušené. Tělo čistě omyli a převlékli, obvykle do zvláštního „umrlčího roucha“ (rubáše); tato bílá košile znamenala očekávání přijetí od Boha „k radosti věčné“. Zesnulého uložili do rakev, u níž hořela svíce – symbol osvětlení nebožtíka vírou pravou, a že církev svatá pro něj vyprošuje ono světlo věčné. Ruce byly složeny křížem, vkládal se do nich někdy malý kříž ukazující, že nebožtík se pevně držel víry ukřižovaného Ježíše Krista, skrze jehož smrt nalezne spasení. V den pohřbu kněz v černém rouchu, v průvodu chrámových zpěváků a duchovních nebo alespoň s kapelníky a ministranty, se odebral podle církevních předpisů do kostela, kde na katafalku (podstavci) spočívala rakev s mrtvolou. V čele průvodu se nesl vysoký kříž – opět symbol víry zesnulého v „Božského spasitele svého“, z něhož vlála smuteční černá rouška. K tomu vyzváněl přápuks (zvonění před pohřbem) zvoucí lid k nadcházejícímu pohřbu. Další kříž spočíval mezi dvěma svícemi na rakvi zakryté černým příkrovem (černým sukem). Příkrov byl vyzdoben všitým bílým křížem, svíce i kříže měly obdobný symbolický význam, jak bylo uvedeno výše. Na rakvi bývala položena i Bible, symbolizující víru nebožtíkovu v „drahé slovo boží“. Na rakev se pokládaly znaky stavu a důstojnosti zemřelého: koruna, meč, mešní roucho, předměty symbolizující status a světský význam zemřelého. Současně to symbolizovalo, pomíjivost statků a hodností dosažených během pozemského života, kterých se musí každý člověk v okamžiku smrti vzdát. Kněz pokropil rakev svčnou vodou a modlitbou vyprošoval slitování pro duši zemřelého a její spasení. Po té, co skončil kněz orodování, opět pokropil rakev svčnou vodou a pokynul k odchodu na hřbitov. Kněz v čele pohřebního procesí nesl hořící svíci před rakví, za ním šli přátelé a příbuzní zesnulého. Lidé ve smutečním průvodu nosili v ruce snítku rozmarýnu, která měla symbolizovat palmové ratolesti nošené po vítězně završeném boji – smrt byla vnímána analogicky jako vítězné završení boje na cestě do věčnosti. Podél rakev byly nesené svíce a pochodně (fakul), cestou se zpíval 50. žalm Misserere, na konci orodující za věčné světlo všem věrným duším v očistci. Smuteční kondukt na cestě k hrobu byl provázen vyzváněním zvonů. Kněz nad hrobem pronesl slova vyjadřující smysluplnost víry pro život věčný a žádosti o slitování, po té Otčenáš a rakev opět pokropil

žehnanou vodou (znamenající prosbu za nebožtíka o jeho očištění) a okouřil kadidlem. Na závěr pronesl orodovnou formuli a prosbu k panně Marii o její přímluvu ke spáse. Na rakev spuštěnou do hrobu kněz vhodil tři hrsti hlíny symbolizující naplnění uctivého pohřbu, podobně učinili i ostatní truchlící [Hnojek 1855: 200-206].

V této době připouštěla katolická církev i kratší formu obřadu bez průvodu. Kněz vykonávající pohřeb provedl výkrop a v případě, kdy se dalo *...doutati lze patrného duchovního vzdělání*, kněz v kostele před pohřbem nebo po něm pronesl přiměřenou pohřební řeč [Hnojek 1855: 207].

4.3. Josefské reformy a církev

Osvícenské snahy 18. století (např. toleranční patent) a duch Francouzské revoluce s ideálem rovnosti a bratrství se promítaly i do života církve, racionální přístup spojený pragmatismem a sekularizací ovlivňoval i liturgii. Hromadná výroba ve městech vyžadovala větší počet pracovních sil a tím se vytvářel tlak na přesuny lidí z venkova. Městské populace se rozrůstaly a potřeba pohřbívat se též zvyšovala.

Od 18. století kladli osvícenci důraz na lidský rozum a racionalitu. Reforma liturgie souvisela s požadavkem vyššího vzdělání a morální výchovy prostého člověka. Víra musela vzdorovat odkouzlenému světu vysvětlovaného vědeckými teoriemi, které se stávaly alternativou k dosavadnímu chápání světa, jejich přesvědčivost byla umocňována demonstrací experimentů.

...racionalismus je chybné a zlé užívání rozumu...racionalismus je velké poblouznění, a jelikož z vášnivě jakés náklonnosti, z pýchy, vůbec pak ze zlé vůle pochází, jest i veliká nepravost: smysl ale těch, jenž o rozumu v křesťanské víře nic slyšeti nechtějí, užívání je za jakés kacírství pokládají, smysl těch jest též bludný a křivolaký, a má-li kořen ve zlé vůli, též je hříšný a nepravý. Učme se pravé a náležité užívání rozumu ve věcech víry znáti, aby nám vlastní povaha, bludnost, škoda a původ racionalismu tím jasněji do očí svítily [Zahradník 1836:

228 – 229].

Liturgickou součástí mělo být i zavedení lidového jazyka, srozumitelnost a jasnost kázání, úprava kalendáře, lidový zpěv, společný ráz liturgie, aktivní účast lidu atd. [Kamarýt 1832: 590 - 604]. Byly to však představy změn, které se naplnily až Druhým vatikánským koncilem v druhé polovině dvacátého století.

Činnost administrativ vznikajících moderních států byly vážnou konkurencí pro církve, která dosud v mnohých oblastech nastavovala pravidla:

Dvorskými dekrety císaře Josefa II. počíná v Rakousku státní moc překážeti volnému průchodu starobylých zákonů a obyčejů katolických a zejména těch zákonů církevních, vedle kterých nenáleží na katolickém hřbitově místo nikomu, kdo umíraje byl kromě katolické církve [Časopis katolického duchovenstva 1886: 335].

Osvícenský stát, reprezentovaný Josefem II, uvedl do praxe pro zlepšení veřejného zdraví řadu opatření. Pravděpodobně nezamýšleným důsledkem těchto reforem bylo přerušení úzkého sepětí světa živých s mrtvými ve fyzickém i mentálním smyslu. Osmdesátá léta osmnáctého století přinesla v rakouské monarchii řadu předpisů regulující pohřbívání a mezi nimi i zákaz pohřbívát uvnitř měst. Nové hřbitovy včetně židovských se musely zakládat vně zástavby. Již označení hřbitovů, v administrativě jako zdravotnická zařízení a přítomnost lékaře vedle kněze u lůžka umírajícího, indikovaly změnu, kterou lze chápat jako odkouzlení smrti a snahu o racionální uchopení pozemské existence člověka.

Byl to výrazný zásah do praxe náboženského pohřebního rituálu, který byl přijímán dominující katolickou obcí neochotně, leč postupně byl do určité míry akceptován.

Katolická pohřební praxe se zřejmě v mnohém rozcházela s podobou pohřbu, kterou vyžadovaly tehdejší normy a ještě několik desítek let po vydání dvorských nebo zemských, respektive guberniálních direktiv se církevní pohřeb prováděl zřejmě v nezměněné podobě. Dvorská administrativa si byla vědoma ohromného vlivu církve, současně církve se nemohla chovat nezákonně. Též církve pro udržení vlastní autority nemohla bezprostředně přitakávat všem světským nařízením, byť by je považovala za prospěšné, ale odporující církevním

pořádkům. Bylo diplomatické uvádět je jako správnou formu, v jejich prosazování si počínat vlažně a čekat na reakci věřících.

Katolická církev s vměšováním dvorské moci do její činnosti nesouhlasila a podvolovala se velmi neochotně. Dvorské a guberniální cirkuláře mohly nabádat a přikazovat úpravy církevní praxe, ale výkonnou i kontrolní složkou v této delegaci moci však často byla církev sama, a tak i dobře míněné reformy, pokud nebyly v souladu s liturgickými postupy a církevními zájmy, mohly skončit záhy. K proniknutí do vztahů dvora a církve by bylo třeba rozsáhlé samostatné analýzy.

Vývoj nebyl zdaleka jednosměrný, ale reagoval na situaci ve státě a tak docházelo v některých oblastech k zpětnému chodu změn, jakmile ustal tlak ze strany státu.

Několik desítek let po smrti Josefa II. profesor teologie František Kryštůfek ve svém článku v Časopise katolického duchovenstva se již ohrazuje proti státní moci:

Církev se svou ústavou a samostatností, se svou hlavou v Římě, se svým vlivem a spojením daleko za hranice zasahujícím, se svými řády a institucemi, se svým velkým majetkem a svými výsadami, nedala se na dobro srovnati se zásadami a úmysly císařovými, protivila se jeho pojmům o státu, státní moci a právech suverenity. [Kryštůfek, 1874: 15]

Dvorská či guberniální nařízení musela církev brát aspoň do určité míry s respektem, ale činnosti řádů (zednáři, ilumináti), sekt, spolků, politických stran, v kterých bychom v dnešní době pravděpodobně spatřovali občanský aktivismus, katolická církev považovala většinou za nepřátelské.⁴

⁴ Např. Zhoubná tendence moderního liberalismu [Časopis katolického duchovenstva 1865: 81], Ilumináti [Časopis katolického duchovenstva 1868: 181]

4.4. Ohledání mrtvol

Instituce ohledání neměla snadný zrod, ačkoliv zákony upravující postup při ohledání již byly v platnosti značnou dobu. *Znamenj smrti gsau druhdy welmi negistá, to nám doswědčugj lékařové. Nic na skutečnau smrt bezpečně neukazuje, leč všeobecné porušenj. Tau příčinau welemaudre nařizuje naše otcowská vláda, by nikdo pochován nebyl, dokudby od gehu poslednjho wzdechnutj 48 hodin nebylo odpršelo.* [Jirsík 1837: 171]

Provádění bylo nařízeno *za příčinou péče o bezpečnost obyvatelstva* již dekretem českého místodržitelství ze dne 26. srpna 1714. Pozdější dekrety a patenty (1. 8. 1766, 30. 3. 1770, 21. 2. 1784, 4. 3. 1790) ohledání opakovaně nařizovaly a postupně byly doplňovány i podrobné prováděcí instrukce. Pro Čechy byla vyhlášena podrobná instrukce guberniálním dekretem 8.2 1822 č. 12740 resp. 11. 6. 1827 č. 23088 a ta následně nahrazena novým výnosem českého místodržitelství z 1.7 1894 č.z.z. 61 týkající se prohlídky mrtvol. Podle zákona z 23. 2. 1888 č.z.z. 9 mohli prohlídky provádět jen lékaři a ranlékaři ohlášení u duchovních správců každého vyznání a zrovna tak museli být ohlášení i u všech obcí. Pouze v případě, že nastala překážka, pro kterou se lékař nemohl k zemřelému dostavit, mohl ohledání provést starosta obce nebo věrohodný zástupce určený politickým úřadem, poučený lékařem. Za účelem poučení obdrží od politického úřadu výtisk návodu pro ohledače mrtvol. Lékaři vykonávaly prohlídky zdarma, současně však mohli být potrestáni, pokud prohlídku nevykonali podle předpisů. [Preininger 1898: 490]

Dohled na dodržování zákonů spojených s pohřbíváním byl delegován na obce a zdravotní policii např. § 2, odstavec g, zákona 68, vydaného 30. dubna 1870:

Správě státní přísluší zvláště: (...) přihlížeti k ohledání mrtvých a k tomu, aby se plnily zákony o pochovávání mrtvých, o místech pohřebních, a o vykopávání i převážení těl mrtvých, jakož jí přísluší přihlížeti k mrchovištím a rasovným. (...) V Schönbrunně, dne 30. dubna 1870, František Josef m. p., Potocki m. p., Taaffe m.p. [http://www.spolecnost-hygieny.cz].

Ohledání zesnulých se stalo nedílným prvkem moderního pohřbívání, na kterém měla zájem především státní správa. Mělo napomoci identifikaci epidemických chorob, ale i zabránit pohřbívání zdánlivě mrtvých, případně určit příčinu smrti, zda smrt nebyla způsobena cizím zaviněním nebo jestli nešlo o sebevraždu. Lékařů bylo málo a požadavků ze strany státu a obcí na ně bylo kladeno mnoho. Pověry, ignorance a nepochopení znesnadňovaly naplňování norem dvorské, guberniální či obecní administrativy.

V dopise z 26. listopadu 1787 si například pražský policejní ředitel Ambshell stěžoval nejvyššímu purkrabímu Cavrianimu, že ohledací protokoly zemřelých nejsou sepisovány podle předpisu. Lékař je poměrně často přivolán do rodiny až den po skonu. V protokolech se navíc nezdá objevují cizí jména nebo špatná diagnóza. Když byl novoměstský fyzikus Hopfenstock přivolán do jisté rodiny, protože prý zde zemřely dvě děti, píše Ambshell, zjistil, že jedno z nich už bylo před čtrnácti dny pochováno – samozřejmě bez svolení lékaře. (K podobným nedorozuměním dochází prý především v židovském městě, kde vládou svébytné obyčeje.) Lidé byli zvyklí na to, komentoval Ambshell, že toto svolení – sepeliatur – dříve vydával pouze purkmistr. Týž policejní ředitel si také později stěžoval, že dokonce i ze špitálů u Alžbětinek i milosrdných docházejí úmrtní listy s velkým zpožděním, často až po třech týdnech [Tinková 40: 2011].

Práce lékařů a ranhojičů, kteří byli pověřeni ohledáním mrtvol, nespočívala jen v prostém konstatování, zda je nebožtík skutečně v pánu, ale měli určit, co bylo příčinou smrti, kdy přibližně k tomu došlo. Později, v poslední čtvrtině devatenáctého století, zákon již přesně definoval postupy při ohledání mrtvol. Znamky smrti dělili do třech skupin od ochablosti, přes ztuhlost až ke známám hniloby. Jednotlivé příznaky byly podrobně popsány právě z důvodu prevence zdánlivé smrti. V případě, že ohledávající měl jen malou pochybnost o smrti, byl povinen zahájit oživování. Jestliže zemřela žena v druhé polovině těhotenství, měl se pokusit ohledávač vyjmout plod císařským řezem [Preininger 1898: 493].

4.5. Konec kostnic, zrod márnice

Do této doby bylo běžnou zvyklostí po uplynutí tlečí doby (cca 15-20 let, někdy i dříve) lidské ostatky z kapacitních důvodů exhumovat a uložit kosti v osáříích neboli kostnicích. V našich zemích stála kostnice snad při každém hřbitově, avšak guberniálním nařízením z 16. srpna 1787 bylo u nás ustanoveno, aby všechny lidské kosti z kostnic byly zakopány opět do země. Nařízení se plnilo různě – někdy doslova, jinde si jej vyložili poněkud volněji a přístupové otvory, včetně oken, do márnice zazdily.⁵

Dvorská opatření 18. století určovala dobu 48 hodin, než spočinul nebožtík v hrobě. Požadovanou dobu měla být mrtvola uložena v nově prosazovaném zařízení – márnici. Stavby kostnic zcela nezmizely, mnohé z nich získaly nové uplatnění a byly přeměněny právě na umrlčí komory.

Před přímým uložením mrtvého těla pod zem platila lhůta 48 hodin, během níž se měly objevit jednoznačné příznaky smrti⁶ [Preininger 1898: 492], které svědčily o tom, že nejde jen o zdánlivě mrtvého.

O tom jak racionálně přistupovala státní administrativa k ostatkům, svědčí zákon 68 z 30. 6. 1870. Paragrafem 3, odstavcem d, bylo obcím v samostatné působnosti přikázána zdravotní policie, která měla: dohlížet aby se plnily zdravotně policejní předpisy mimo jiné ohledně odpadových stok, mrchovišť a žump, ale podle téhož paragrafu měla obec zřizovat a udržovat umrlčí komory [Preininger; 1898: 36].

Žádný duchovní správce bez rozdílu vyznání nesměl podle státních nařízení mrtvolu pohřbít dříve, dokud neobdržel ohledací lístek podepsaný starostou. Duchovní správce, jej musel zanést do seznamu zemřelých a nesměl připustit pohřbení dříve, než bylo stanoveno na ohledacím lístku. *Kdo by tak jednal, propadne peněžité pokutě ve prospěch místního fondu chudých* [Preininger; 1898: 491].

⁵ Mělnická kostnice v kryptě kostela sv. Petra a Pavla [www.saletini.cz/historie-kostnice---cz.html]

⁶ Naučení pro ohledače mrtvých §5 zákona z 23. 2. 1888

Pro přechovávání mrtvol do doby pohřbu bylo doporučeno zřizování umrlčích komor nejlépe z kamene [Tinková 41: 2011]. Dvorním dekretem z 3. 3. 1771 bylo zdůrazněno, že:

umrlčí komora má sloužit k důstojnému poslednímu odpočinku nikoliv jako skladiště hrobnického náčiní [Pauly 1941: 19].

Z dvorských nařízení lze vyčíst kromě samotného vývoje norem v oblasti pohřebnictví i situaci, která nastávala v domácnostech, než mohla být mrtvola pohřbena. Zvykem bylo ponechat zemřelého doma, než vznikly márnice ani jiná alternativa se nenabízela, ale již platilo nařízení, které kromě výjimek vylučovalo uložení těla pod zem dříve, než uplynulo 48 hodin od smrti. Zřizování márnice bylo relativně dlouhým procesem, který trval až do počátku 20. století.

Komory pro mrtvoly na hřbitovech zřizovati bylo nařízeno již dekretem dvorní kanceláře ze 7. 3. 1771, kde se praví: „, mrtvoly nesmí dříve než 48 hodin po smrti pohřbeny býti; aby se zápachu, který při delším ponechání mrtvých těl v bytech se tvoří, a jiným nesnázím předešlo, budiž při každém kostele a když by kostely výlohy s tím spojené zapraviti nemohly, na útraty obce vystavena prostorná umrlčí komora, do které by mrtvoly, obzvláště letního času dopraveny a kde by až do pohřbení ponechány býti mohly. Zřízení komory umrlčí na hřbitově aneb i jinde je povinností obce, byla-li nutnost její úřadem politickým uznána. Tento rozhoduje tu dle vlastního seznání [Preininger 1898: 513].

Zřizování umrlčích komor se stávalo pro některé obce těžko řešitelným problémem. Neměly vždy k dispozici pozemek poblíž hřbitova a ani prostředky k jeho zakoupení a k výstavbě samotné umrlčí komory. Naproti tomu církve obhospodařující hřbitovy to považovaly za věc čistě světské správy. O sporech, které vynikaly kolem zřizování márnice, referuje venkovský kronikář:

Holubická márnice přišla obec tehdy na 226 zlatých a byla postavena na místě, kde bez menších úprav stojí dodnes. Dříve než ke stavbě došlo, byl obecním úřadem požádán i farní úřad v Minicích o povolení stavby umrlčí komory u zdi zdejšího hřbitova (v místě dnešního smetiště). Odpověď z 11. 8. 1884 říká: pan děkan je velmi vděčen za stavbu komory, která je velice potřebná, ale aby se ke stavbě použila hradební zeď hřbitova, je vyloučeno, neboť by to dalo mnoho

psaní a snad i finanční výlohy – prostě ať obec postaví komoru na obecním pozemku. Církev a něco dát? Vzpomeňte na potíže s pozemkem při zakládání nového hřbitova. Zde je také odpověď, proč márnice v Holubicích stojí daleko od hřbitova. [Sedlář 2006: 6]

Převážení mrtvol do vzdálenější márnice bylo nepřijatelné, z důvodů, že by mohlo vést k pohoršení [Tinková 2011: 42; Miroslav Sedlář 2006: 6]. Avšak i tuto problematiku řeší dvorská správa a určuje podmínky za jakých je možná přeprava zesnulých.

Hygienické důvody byly často opomíjeny, protože okolnosti (např. epidemie cholery), které ke vzniku nařízení přispěly, se odehrály často daleko od obcí, jež náhle měly investovat do preventivních hygienických opatření, a tak požadavky plynoucí z nových zákonných úprav se neselekávaly vždy s pochopením. Cirkuláře, dekrety a nařízení týkající se zřizování márnice byly zpřesňovány a vydávány opakovaně, dvorská i guberniální správa se dožadovala zpětné vazby a příslušným způsobem na to opět reagovala [Tinková 2011: 43].

Proti pohřbení zdánlivě mrtvých, jako jedním z důvodů stavby márnice, se mnohé obce ohrazovaly tím, že je u zemřelých držena stráž po předepsanou dobu ze strany příbuzných.

C. K. místodržitelství vydalo pro celé mocnářství Rakousko – Uherska nařízení ze dne 28. 7. 1884, jímž se mimo rozličné desinfekce nařizuje, aby obce zřídily nemocnice a také umrlčí komory. Obecní zastupitelstvo bylo tímto přinuceno přistoupit ke stavbě márnice. Stavba započala hned v srpnu r. 1884. (...) První zemřelou občankou Holubic uloženou před pohřbem v umrlčí komoře, byla paní Marie Vrublovská, tchýně Antonína Vlacha čp. 13, která zemřela 22. 10. 1885 na černé neštovice. [Sedlář 2006: 6]

Ačkoliv v tomto případě jednalo představenstvo obce neodkladně, vztahuje se k provozu nově zřízené márnice tragický příběh, který popisuje kronikář obce v místních novinách: *Jen z ústního podání vím, že do márnice byla uložena i dvanáctiletá domněle zemřelá dívka, ta byla ráno nalezena u zamčených dveří, ale bohužel zmrzlá.* [Sedlář 2006: 6]. Ve světle tohoto případu lze chápat předepsané vybavení márnice, ale i opakované vydávání podrobných

instrukcí, které uváděly zákony v praktický život.

Ať se tradovaný příběh z Holubic domněle zemřelé stal či nikoliv, a první přechovávaná mrtvola byla skutečně nakažená přenosnou chorobou, nebo se to o ní jen říkalo, oba případy dostatečně podtrhávaly význam zaváděných opatření, aby obstály proti pověrám zvykům a pomohly obhájit vynaložené finanční prostředky. Mohlo však jít o úmyslně vytvořené historky, které měly osvětlit smysl nové instituce márnice a její praktické uspořádání.

Stavba márnice měla být vybavena okny s drátěnou mříží a kamny. Rakev byla uložena na zvýšeném stupni a mrtvoly ležely v otevřené rakvi. Márnice, v níž spočíval zesnulý, měla být v noci osvětlena a dveře zvenku uzavřeny, tak aby šly snadno zevnitř otevřít. Ruka mrtvoly měla být spojena *s drátem nebo šňůrou, která vede ke zvonku v bytě hrobníka, pro případ procitnutí zdánlivě mrtvých. (...) Byt hrobníka má státi v její blízkosti (dvorní dekret 3. 3. 1771).* [Pauly1941: 19]

Cirkulář z 27. března pokyny opakuje a zpřesňuje výšku stupně pod rakví a provedení zámku na dveřích márnice. Zmiňuje osobu strážící, kterou nemusel být nutně hrobník bydlící v blízkosti márnice.

Nebožtík má spočívat v otevřené (!) rakvi na poměrně nízkém katafalku ve výšce 6–7 palců (asi 15,6–18,2 cm), aby mohl pohodlně vstát a aby si neublížil, kdyby upadl. Na dosah bude mít šňůru se zvonkem, jimž bude moci přivolat pomoc od osoby strážící v přilehle místnůstce. Márnice musí mít také speciální zámek, aby dveře nešly otevřít zvenčí, ale zevnitř ano [Tinková 2011: 42].

4.6. Vyloučení ze světa živých

Josef II. se během své cesty ve Francii inspiroval mimo jiné řešením tamějších hřbitovů [Lenderová, Jiránek, Macková, 2010: 264]. Nebyly to jen estetické a morální ohledy (idea rovnosti vyznání), které přispěly ke změnám, ale i hygienické zkušenosti a v neposlední řadě mnohdy zmiňovaná poloha pozemků, které hřbitovy zabíraly, nebo kam se měly v centrech měst potenciálně rozšiřovat.

Vojenská tažení a morové epidemie přinesly negativní zkušenost živelného a mnohdy nedbalého pohřbívání, jehož důsledkem byl zřejmě kritický hygienický stav některých hřbitovů. Během 18. století stihlo monarchii několik epidemií (nejčastěji označovaných jako morové), poslední z nich udeřila v době 1771 – 72. V závěru jedné z morových ran (3. září roku 1772) byla vyhlášena v českých zemích všeobecná pravidla pro zacházení se zemřelými. Deset let po té byl vysloven, na základě císařského patentu ze 7. února 1782, zákaz pohřbívání v kryptách a kolem farních kostelů, dalšími dekrety z 20. a 21. února 1784 byl vysloven zákaz pohřbů *intra muros* - v městské zástavbě, v hrobkách kostelů, klášterů a šachtách nemocnic a věznic, ve městech musela být všechna místa pro ukládání nebožtíků postupně zrušena.

Vyloučení mrtvého těla z podílu na rituálu v kostele se prosadilo kompromisem – nebožtík, pokud si to rodina přála a nezemřel na nakažlivou nemoc, byl přepraven do kostela, ale tělo nebylo při samotném obřadu v rakvi na katafalku. Antonín Vojtěch Hnojek, autor katechismu z roku 1855, zřejmě věděl o zákonných opatřeních souvisejících s pohřbíváním a tak k popisu tehdy obvyklé podoby církevního pohřbu připojil i zpřesňující dodatek zákonné podoby pohřebního rituálu, který uvedl spíše jako volitelnou možnost než jako povinnost. *Jindy pohřební průvod chodíval do kostela, kdež se před oltářem postavila rakev s tělem, a slavila se u přítomnosti jeho mše svatá, po jejím skončení šlo se dále na hřbitov. Nyní se nenosí více těla do chrámu Páně, nýbrž hned na hřbitov, a sice touže příčinou, proč se nekladou mrtvoly do krypt chrámových. Nanejvýš povolí se, a to jen když neumřel nakažlivou nemocí, aby se dalo mrtvé tělo v rakvi mezi mši svatou do chrámové síňky; místo umrlčí truhly pak s tělem nebožtíka před oltářem postaví se lešení rakvi podobné, uvnitř prázdné, tak vystrojené jako rakev ku pohřbu..”* [Hnojek 1855: 206]

Kondukt provázející nebožtíka z kostela měl být napříště vystřídán skromným doprovodem kněze a pacholka.

Širokým spektrem možností zacházení se zemřelými a jejich uložení do země se zabýval dvorský dekret, který byl vydán Josefem II. 23. srpna 1784 [Preininger 1898: 511; Tinková 46: 2011]. Detailně určoval i rozměry jámy

vykopané pro uložení zesnulého. Tento významný dekret byl, vyhlášený v Čechách 2. září podle něj měly být uzavřeny všechny hrobky, hřbitovy a svatá pole *mají pro ně místa mimo obec v přiměřené vzdálenosti vyhledána býti* [Preininger 1898: 513]. Dekret určoval podmínky založení nových hřbitovů, za kompetentní osobu byl určen c.k. okresní lékař, který posuzoval vhodnost nového pozemku pro pohřbívání zejména vzhledem ke směru pramenů a umístění zdrojů vody. V potaz musel brát i kapacitu nového pohřebiště, vhodnost půdy nezabraňující rozkladu těl a směry větrů vzhledem k obydlené oblasti. Raportem pak byl povinen informovat hejtmanství. *Minimální vzdálenost nového pohřebiště od posledního obytného místa byla stanovena na čtvrt hodiny pěší chůze a nové umístění mělo být voleno vhodně tak, aby zdejší půda nezabraňovala rozkladu a aby nebylo ohrožováno vodou, povrchovou ani spodní.* [Tinková 2011: 47]

Zřizovány byly buď ve zcela nových lokalitách, nebo, na místech, která sloužila v době morových ran pro zachycení většího množství rizikových pohřbů (např. Olšanské hřbitovy, Malostranský hřbitov v Košířích). Nově zřizované hřbitovy měly veřejný charakter.

Odlehlost některých hřbitovů je právě často vysvětlována opatřeními Josefa II. Jejich umístění mělo mnohdy prozaičtější důvody: pozemek pro zřízení nebo rozšíření hřbitova nemusel být k dispozici, svou roli sehrály pověry spojované s příbytky mrtvých.

Avšak na příkladu Olšanských hřbitovů lze ilustrovat fakt, že impulzem odsouvání mrtvých z hustě obydlených míst nebyla až výše zmíněná dvorská opatření nebo urbanistické důvody.⁷ Hygienických rizik přeplněných pohřebišť si obecní samosprávy byly vědomy již dříve:

Roku 1679 panoval v Čechách veliký mor; jemuž podlehl přes 100 000 lidí. V Praze za devět měsíců zemřelo 32 000 lidí. Proto staroměstský magistrát koupil od Štiky zahradu u Volšanského dvora za 800 zlatých rýnských 15. ledna 1680, neboť hřbitovy uvnitř Prahy hrozily šířiti morovou nákazu, kdyby sem mrtví byli

⁷ K rušení hřbitovů intra muros ostatně docházelo někdy ve velkých městech už dříve, především z urbanistických důvodů [Tinková 2011: 46]

pochování. [Hruška 1940: 8]

Ze strany státu i církve byla vyvíjena snaha o zlepšení stavu hřbitovů, zmínky v dobovém tisku ještě na konci 19. století napovídají, že byl jejich stav stále neuspokojivý. Následující citace obsahuje i povzdechnutí nad absencí kostnice, kde by mohly být kosti ukládány.

Konečně podotýkáme, že na starých hřbitovech počestnému uschování kostí v pánu zesnulých bývalo ossarium čili kostnice, kam se kosti z hrobů vykopané ukládaly; a to z příčin důležitých: za jedno aby kosti, sem i tam po hřbitově rozházené, nebyly pošlapány a tím zneuctěny; za druhé, aby kosti těch k rozličným pověrám (jakéž s kostmi zesnulých dosavad se páchají) nebylo zneužíváno. Za naší doby měl by ku zřízení kostnic i ten důvod ponoukati: by kosti v Pánu zesnulých nebyly sbírány a do cukrovarů (jak jsme toho sami spozorovali) dodávány [Sasinek 1884: 56].

Při zřizování byla sice brána v úvahu průměrný počet zemřelých ročně, ale v potaz nebyly brány epidemie, demografický vývoj nebo vojenské konflikty. Je zřejmé, že ačkoliv bylo zřízeno mnoho nových míst pro ukládání nebožtíků, tehdejší hřbitovy opět kapacitně nevyhovovaly. Idea zachování místa pro živé na úkor mrtvých měla záhy získat patřičnou odezvu v kremačním hnutí.

4.7. Etická hlediska - slušný pohřeb

12. článek zákona z 25. května 1868 požaduje umožnění „slušného pohřbu“. Slušný pohřeb neznamenal vždy jen dodržení církevních pravidel, nařízení dvorské a zemské správy, ale vždy šlo také o přijatelné prostředí z hlediska etického, finančního, zdravotního i pietního. Řádný pohřeb byl obhajován i z důvodů, aby nemohlo docházet k likvidaci těl zavražděných.

Církev neschvalovala pohřby, jež by nebyly přiměřené pozůstalosti zemřelého nebo jmění příbuzných, ale současně zavrhuje, pokud je pohřeb příliš „skrblý“, protože peníze za pohřeb utracené považuje za věc prospěšnou a užitečnou tedy nikoliv vyhozené [redakce Časopisu katolického duchovenstva 1832: 556].

Slušným, počestným pohřbem nerozumj se příliš skwostný, a s welkými autratami

spogený. Neboť pohřbu, kterýž wjce z peychy a nádhernosti, než z uctiwosti a lásky k mrtwým se děge, a kterýž nenj pozůstalosti zemřelého, aneb gměnj přjbuzných přiměřen, nikoliv neschwalugeme. [redakce Časopisu katolického duchovenstva 1832: 556].

Církev obhajovala dvojaký postoj: na jednu stranu vyzývala k šetrnosti, aby se lidé při pohřbech vyhnuli marnotratnosti; ale na stranu druhou, aby nebyli při takové příležitosti lakomí. Bohatému člověku mohl být vystrojen velkorysý funus, ale současně bylo nanejvýš morální, aby i chudí byli důstojně pohřbeni. Církev měla zájem na pohřbech vydělávat, přitom se nechtěla stát terčem kritiky pro svou nenasytnost a vyzývala při těchto příležitostech k velkorysosti i vůči nejchudším:

Zdaž důchody kostelů, na příjmu z pohřbu z části velké založené, křesťanu o náboženství starostlivému mohou být lhostejné?(...) zdaž se nemůže při slušném pohřbu na nazwané chudé pamatowati? Gindy strogili křesťané počestné pohřby, a předc geště také chudým almužnu udělovali. [redakce Časopisu katolického duchovenstva 557: 1832]

Církev ve svých výzvách zdůrazňovala morální důvody a především pomíjivost materiálního světa [redakce Časopisu katolického duchovenstva 1883: 579] Oporu ve své argumentaci proti lpění na materiálních statcích nacházeli duchovní v Bibli, např.:

Ale Bůh mu řekl: Blázne! Ještě této noci si vyžádají tvou duši, a čím bude to, co jsi nashromáždil? [Luk.12,20]

Emocionálně vypjatá atmosféra pohřbu byla příznivá pro pastorační činnost směřující na ty věřící, kteří ve svých docházkách do kostela nebyli příliš důslední nebo se hlásili k jiné konfesi. Aby pastore byla efektivní a měla potřebný vliv i na nejméně vzdělané vrstvy obyvatelstva bylo vhodné používat během obřadů lidového jazyka. V této souvislosti J. W. Kamarýt ve svém článku *Proč má duchovní, na české osadě ustanovený, uměti dobře česky* na stranách Časopisu katolických duchovních říká:

Mělo by se powážiti, že již i v Čechách se rozednívá; již našim wesničanům ani duchowní pokrm nechutná, jestli se jim na dřevěné a nečisté míse podává.

[Kamarýt, 1832: 594]

Církevním pohřbem byl křesťan odměněn, v opačném případě mohl být stížen trestem, jenž znamenal věčné zatracení - byl to jeden z mála nástrojů církevní disciplinace v moderní době. Tohoto nástroje nevyužívala jen církev, ale i státní moc: *...když na začátku tohoto století bylo v Rakousku zákonem očkování zavedeno, tu se užívalo rozličných prostředků násilných, jimiž v lidu nechuť proti očkování měla odstraněna býti. Jedním z prostředků těch bylo nařízení, že kněz nesmí při pohřbu neočkovaného dítěte nikterak se účastniti* [Časopisu katolického duchovenstva 1882: 375].

4.8. Do hrobu v pytli

S naprostým odmítnutím se setkalo nařízení o „pohřbívání v pytlích“. Josefínským dekretem o pohřebnictví ze srpna roku 1784 měla být každá fara vybavena k převozu nebožtíků rakvemi různých velikostí pro opakované použití, z kterých bylo možno nebožtíka do hrobní šachty v pytli vyklopit - kromě hygienických důvodů bylo totiž ospravedlňováno i ekonomickým hlediskem a to šetřením drahého dřeva na rakve.

Nařízení však bylo vnímáno jako nepietní a vzedmula se proti němu všeobecná vlna odporu, nebylo přijímáno ani církví ani prostým lidem. *Roku 1784 přišel rozkaz pohřbívati mrtvolu v pytlích nebo v plátně. Rozkaz pobouřil občanstvo* (např. na Novopacku, pozn. autora) *takovou měrou, že násilím zabránilo prvnímu pokusu, načež brzo bylo nařízení odvoláno* [Riedl 1929: 657]. S vícenásobným užitím rakví nesouhlasili ani někteří lékaři, kteří se domnívali, že mohou přispívat k šíření nakažlivých chorob. Pohřbívání v pytlích bylo již v lednu následujícího roku zrušeno.

„Protože Jeho Veličenstvo zaznamenalo v každodenní zkušenosti, že toto jeho blahodárné opatření bylo špatně pochopeno,“ píše se v průvodním dopise, bylo

*opět povoleno obvyklé pohřbívání v rakvích.*⁸ [Tinková 2011: 46].

4. 9. Pieta

Výrazným motivem v lidovém pohřebním rituálu byla pieta, projevila se, mimo jiné, i ve zdobnosti náhrobků v druhé polovině 18. a 19. století. Dělo se tak i přes výzvy církevních hodnostářů, které podporovaly spíše dary kostelu a potřebným, než plýtvání penězi na marnotratnou ozdobu. Katolický hřbitov měl symbolizovat kontinuitu společenství církve, která není přerušena ani smrtí. Podoba hřbitova (zvláště konfesionálního) a jednotlivých hrobů měla odpovídat především představám církve. Hřbitovy, jež příslušejí duchovnímu správci katolické církve, mají mít z důvodu dogmatických, morálních, právních a liturgických příslušný tj. katolický ráz, hrob... *v dogmatickém ohledu akcentuje, že tělo příbytkem ducha nesmrtelného jest a že jednou bude vzkříšeno* [Časopis katolického duchovenstva 1883: 578]. Náhrobky měly připomínat myšlenku, že smrt je branou duše do života věčného. Nápisy proto nebyly příliš individualizované, měly zdůrazňovat především duchovní rozměr smrti a pomíjivost materiálního života. Osobnost zemřelého a zármutek nad jeho odchodem byly druhořadé. Z dobového článku lze poměrně snadno vyčíst, že v nápisech na náhrobcích nemělo jít o pietu a vzpomínku na zesnulé, ale především o pastorační, osvětlu, o apel na správný život podle náboženských norem, odměnou pro věřící byl odpovídající církevní pohřeb, který byl podmínkou naděje na znovuvzkříšení. Jak mají být náhrobky upraveny, zmiňuje Hořický farář Bohumil Hakl ve svém článku:

„O hřbitovech, pomnících a hrobních nápisech, kterak pro správu duchovní důležitý jsou“ :

... z něhož ne smrt jen a hniloba, ovšem ale život vychází a vstříc vane (...) duchovní správce by jim měl věnovat pozornost, neboť napomáhají oživovat

⁸ NA ČG Publicum, 1786–1795, karton 3323, signatura 157/2, č. 91/1, dopis pro pražské gubernium.

víru, (...) Nápisy mají být přiměřené, opatřené nejlépe z písma svatého nikoliv pohanské, (...) povzbuzují k nábožnému a ctnostnému životu a plnění povinností; nebo každý téměř nápis hlásá věčnost odplatu a trest (...) ale taky mírní lásku k světu hlásáním pomíjivosti všeho co na světě jest „není tu nic jiného než marnost“ proto duchovní správce musí hledět na to, aby správnými nápisy byly pomníky opatřeny [Hakl 1875: 23-24].

Nelehké soužití konfesí, které nastalo po vydání Tolerančního patentu, napomohlo zřejmě významnou měrou k současnému vnímání smrti. Jestliže byl někdo stížen zdrcujícím zármutkem ze smrti blízké osoby, patrně podstatnějším hlediskem bylo důstojné uložení ostatků, než malicherné mezikonfesní spory. Pozornost začíná být více věnována hrobu coby vzpomínkovému místu soukromého, rodinného rituálu. V kontrastu s výzvami duchovních můžeme spatřit náhrobky z konce osmnáctého století a novější, které neodrážejí zbožnost a vyznávání hodnoty smrti v náboženském smyslu, ale vyjadřující lásku a zármutek, a to nejen vyjádřenou v nápisech, ale i v drobné plastice. Ač to bylo v rozporu s učením církve o tom, že nebožtík se smrtí zbavuje moci a bohatství, přesto výzdoba náhrobků stále více vypovídala o společenském postavení pohřbeného. Nebyly odloženy pozemské hodnosti a statusy, ale naopak byly zdůrazňovány ať v nápisech nebo symbolice; na náhrobcích se objevují tituly, funkce a vojenské hodnosti a to mnohdy i s vyobrazením zbraní (například kanónu).

Změnily se i náměty hřbitovního výtvarného umění. Pompézní náhrobek z drahého kamene svědčil o jeho bohatství, moci a vlivu, vyobrazené zbraně vypovídaly o chrabrosti. Poloha rodinného hrobu na hřbitově též naznačovala vliv a peníze. Bezvýznamný tulák pokud neskončil za zdí hřbitova, tak dostal na svůj jednoduchý hrob jen dřevěný kříž, jehož životnost byla přibližně stejně dlouhá jako tlecí doba jeho tělesné schránky tj. přibližně devět až patnáct let (podle klimatických podmínek, složení půdy a výskytu vody).

Novinkou v projevu vzpomínky na bližního, bylo umístování fotografických portrétů. Umístování fotografií na náhrobky přijala církev smířlivě, s tím, že je to vhodná připomínka zesnulého [Hakl 1883; 583].

Ocitnout se za zdi bez řádného pohřbu neznamenovalo vždy pro nebožtíka úplnou ztrátu společenského uznání. Úctu a lásku mohli k vydědenci i nadále cítit mnozí sdílející podobný životní úděl, jeho blízcí, rodina i jeho případní obdivovatelé. A tak například hřbitov v Praze Řepích je znám více díky legendárnímu loupežníkovi Babinskému, jehož dodnes hojně navštěvovaný hrob se nalézá za jeho zdi, než 225 hroby bohabojných sester Boromejek.

Od vydání dvorského dekretu v roce 1784 nebylo sice možné pohřbívat v kostelích, nic však nebránilo majetným a mocným zřídit si svou pohřební kapli třeba i velikosti kostela, nebo nevyužívaný kostel přeměnit v rodinnou hrobku, tak jak se stalo třeba v případě kostela sv. Ducha přestavěného rodinou Veithů 1823 v Liběchově u Mělníka, nebo kostela sv. Jakuba v Jindřichově Hradci přestavěného v polovině 19. století Černíny na novogotický kostel, pod nímž byl vylámán sklep určený pro pohřbívání členů rodiny.

V devatenáctém století čestné místo zaujímaly honosné náhrobky obecně uznávaných autorit zřizované na náklad mecenášů nebo z veřejných sbírek či obecních peněz. Náhrobky významných lidí se nalézaly na stěně hřbitovní kaple (případně kostela) na hřbitovní zdi a podél hlavní cesty. Čestná místa byla obsazována významnými rody, hroby významných církevních či obecních hodnostářů, řady významných lidí počínají rozšiřovat osobnosti, které nebyli důležité svým rodem a majetkem, případně se významným způsobem se zasloužili v národním obrození.

4. 10. Katolíci versus nekatolíci a ostatní nežádoucí nebožtíci

Ve Francii se Josef II. inspiroval též ideou posmrtné rovnosti lidí: dvorské dekrety ze 31. prosince 1783 a 12. srpna 1788 nařizují pochovávat nekatolíky na katolických hřbitovech, jestliže v blízkosti není jejich vlastní hřbitov. Dekrety z 31. prosince a 30. srpna 1785 přímo „nařizují přísně“, aby nedocházelo k překážení v pohřbu nekatolíka, s tím, že v případě sběhu lidu nebo výtržnosti činí odpovědného příslušného katolického faráře.

Spory nevyvolávaly pohřby věřící protestantského vyznání, ale i jakékoliv přívržence jiných vyznání, nepovažovali katolíci za pravé věřící. Dvorská nařízení upravující soužití různých konfesí sice byla vydávána při zpětném pohledu relativně bezprostředně, ale pohřby nebylo možné odkládat o týdny natožpak o měsíce či roky. Necelý půl rok po vydání Tolerančního patentu bylo vydáno nařízení umožňující pochovávat evangelíky na katolickém hřbitově.⁹ Než vznikly hřbitovy jiných konfesí, byli pochováváni nekatoličtí nebožtíci zřejmě dosavadním způsobem, jen nebylo třeba žádných tajností.

V době, kdy odmítali někteří katoličtí faráři pohřbívat evangelíky jako kacíře do posvěcené půdy, docházelo k ukládání zesnulých mimo posvěcená pohřebiště. Ilustrativní svědectví nám poskytuje ve svých vzpomínkách Tomáš Juren. „...a já pak, poněvadž jsem před tím býval katolickým kantorem a evangelický pořádek z knih a agend sem také povědomost měl; pohřby mrtvých evangelíků sem konal a je do zahrad a na pola s velkým lidu shromážděním na kolika panstvích pochovával.“ [Bolom-Kotari 2007: 31]

Je snadné si představit, jak asi na takové funusy pohlíželi katolíci, jestliže se konaly bez přítomnosti kněze, „pravé víry“ a jednou na poli a jindy třeba v zahradě. Takové způsoby byly dosud hodné jen pro odpadlíky, sebevrahy, zločince apod.

Na konci osmnáctého století dochází ke zřizování nových hřbitovů, dvorská administrativa nabádá k zakládání společných hřbitovů, avšak jde o hřbitovy výhradně křesťanské. V případě pohanů, mohamedánů a židů dekret z 12. srpna 1788 dělá výjimku z této povinnosti pohřbívání nekatolíků. Zřizování nových společných hřbitovů katolická církev chápala jako z vůli úřadů, nové hřbitovy mohly být buď rozdělené, nebo se mělo pochovávat řadou, v případných sporech měl rozhodčí pravomoc krajský úřad!

...zřizuje-li se v místech s obyvatelstvem různého vyznání hřbitov nový, zřízení budiž všem společný [Skočdopole 1886: 335].

Katolická církev na navrhovanou praxi odpověděla vymezením části

⁹ Nařízení z 16. března 1782 o pohřbech stanovilo, že katolíci a protestanti mohou být bez překážek pohřbíváni na témž hřbitově [Svoboda 1948: 98].

svých hřbitovů (respektive rozšířením) pro takové „nežádoucí“ případy. Rozšiřování, i několikanásobné, je dodnes patrné na dispozicích mnoha hřbitovů.¹⁰ Pohřbívání nepokřtěných či osob, jimž je církevní pohřeb zapovězen, vyžaduje buď výjimku danou příslušným ordinářem, nebo místo, které se může nacházet fyzicky na ohrazeném a chráněném hřbitově, ale je vyloučené z posvátného okrsku, tím, že není vysvěcené. Paragrafem č. 12 interkonfesionálního zákona z 25. dubna 1868 byly zrušeny dřívější předpisy, jež nařizovaly, aby byli nekatolíci pochováni v oddělené části hřbitova [redakce Časopisu katolického duchovenstva 1888: 106].

Církev nadále nežehnala a nesvětila již celý hřbitov, ale jen daný hrob nebo část hřbitova. Za sto let od vyhlášení kontroverzních josefínských dekretů došlo k posunu v pohřbívání, církev připustila pohřeb nekřtěných tedy i židů:

V nemilém, ano velmi smutném případě tomto zabránilo by se poskvrnění hřbitova jen tím způsobem, že by zemřelý pochován byl na odlehlé oddělené části, kteráž jest určena pro dítky, ježto se mrtvy narodily anebo před smrtí svou křtu sv. nedošly. Část tato nepovažuje se za posvěcenu, a protož také by se hřbitov neposkvrnil pro pohřbení žida, jako neposkvrňuje pohřbívání nekřtěňátek [Skočdopole 1886: 121].

Do té doby ti, kdož si nezasloužili být pochováni, jako správní křesťané byli zahrabáni někde za hřbitovní zdí, u cesty, na hnojišti, nebo jak píše Dr. Riedl o zvyklostech v Nové Pace, *skončili mrtvoly sebevrahů za zdí hřbitovní nebo na odlehlých místech u nynějších Zlámanin* [Riedl 1929: 658]. Církev postupně ztrácela monopol pohřbívání a na obecní hřbitovy bylo možné pohřbit i ty, které doposud církev odmítala v posvátném okrsku uložit do posvěcené a žehnané země. Na hřbitovech tak mohli v druhé polovině 19. století spočinout společně s počestnými křesťany i sebevrazi, popravení zločinci, nenapravitelní hříšníci i nekřtěňátka (děti, které zemřeli ještě před křtem) [Navrátilová 2004: 272]. Výnos z 24. srpna 1873 nařizuje, aby každý sebevrah v tichosti na hřbitově byl pochován. [Časopis katolického duchovenstva 1884: 246]. V oficiální hřbitovy se proměnily i pozemky, kam dosud byli ukládáni ti, kteří nemohli spočinout na

¹⁰ Například Deštná u Dubé

konfesním hřbitově.

V době po vydání Tolerančního patentu byla delší čas nekatolická vyznání skutečně jen tolerována, o rovném postavení zatím nemohla být řeč, nicméně postupnými zákonnými úpravami a nařízeními byla usnadňováno důstojné působení nekatolických konfesí.

V tehdejších dekretech, zasahujících z hlediska katolíků hrubě do jejich církevních práv, byl i požadavek povinnosti pochovat nekatolíka na katolickém hřbitově katolickým farářem nebo s jeho souhlasem, přičemž bylo zakázáno při takovém pohřbu zpívat. Zpívání nekatolických písní bylo později vyloučeno i na nekatolických hřbitovech a v pohřebním průvodu.

Dvorským nařízením z 10. března 1797 pro Čechy, bylo zpívat povoleno jen v domě smutku a v příslušných modlitebnách [Skočdopole 1886: 337].

Jiný příběh se udál ve Zvoli při pohřbu nekatolického dítěte. Evangelíci si stěžovali na místního katolického faráře pro narušení pohřebního obřadu. A to kromě jiného proto, že když přivezli učitele z Veselí (aby pronesl kázání), zamknul farář hřbitov a nechtěl tam Jurena pustit. Katoličtí svědci naproti tomu tvrdili, že „evangelíci zpívali až příliš dlouho“ před hřbitovem i na hřbitově, navíc se pak ještě modlili otčenáš a vyznání víry. Katolický farář jim do modlitby vstoupil a pravil: „To není u nás v způsobu, chcete-li nahlas otčenáš se modlit, tak se modlete, jak u nás se modlíme.“ Poté se navzájem častovali pohoršlivými řečmi „a Lukeš Blažkovskej po funusu jazyk na nás vyplazoval.“ Co se týká důvodu zamčení hřbitova, obvinil farář Jurena, že slíbil rychtáři svou návštěvu a ohlášení na faře, které neučinil. Nadto měl učitel prý příliš hlasité kázání: „Slova tak hlasitě pronášel, že je bylo po celé obci slyšeti.“ Představenstvo obce na takové počínání hledělo jako na neoprávněnou reklamu nekatolických obřadů. [Bolom-Kotari 2007: 31]

Obdobná pravidla platila i o pohřebních řečech, ale 12. článek zákona z 25. května 1868 požaduje umožnění „slušného pohřbu“, za což je považován pohřeb s pohřební řečí vedenou příslušným pastorem [Skočdopole 1886: 341]. Byl to opět zásah světského práva do kanonického práva katolické církve na ochranu svobody vyznání ostatních nekatolických církví. Tehdejší světská moc

předpokládala, že takový zásah nebude přijímán ochotně a tudíž jako sankce za narušování pohřebního rituálu nebyly symbolické tresty z oblasti církevního práva, ale i několik měsíců žaláře [Skočdopole 1886: 342 - 343].

Pro společenství církve nebylo stále zcela přijatelné, aby mezi svými pochovávali jinověrce a téměř nepředstavitelné bylo se nechat pohřbít na nekatolickém hřbitově „*Hřbitovy, ježto jsou majetkem obcí politických a nikoliv majetkem církevní osady, odporují křesťanskému názoru o místech pohřebních*“ cituje Hakl profesora Skočdopole [Hakl 1883: 580].

Ke vzdoru vůči novým nařízením vedl náboženskou obec i právní důvod a to vlastnictví hřbitova. „*smí si také každé vyznání hřbitov svůj dle své víry upravit a nikdo také oprávněn není, mu v tom bránit*“ [Hakl 1883: 580], čili z důvodů obrany svých hřbitovů vybízeli jiné konfese ke zřízení a správě jejich vlastních hřbitovů, na něž si též nebudou dělat žádného práva. Hřbitovy často byly zřízeny nákladem obce, ale bylo nepředstavitelné, že by půda, kde měli spočinout drazí zesnulí, nebyla žehnaná. Činnost nekatolických církví v době před vydáním tolerančního patentu nebyla možná, a tak k posvěcení svatého pole došlo zpravidla katolickým knězem, čímž katolická církev považovala hřbitov za sobě vlastní. Hřbitovy jiných konfesí byly sice zakládány, ale nedalo se předpokládat, že v krátké době budou všude, kde jich bude potřeba, a tak další spory kolem pohřbívání byly nevyhnutelné.

Přestože od vydání dvorských nařízení upravující pohřbívání nekatolíků na katolických hřbitovech uplynulo přibližně sto let, církev s tím nebyla smířena. Podle světského práva byla nucena pohřbívát i nekatolíky, kteří neměli sice z katolického pohledu právo být na jejich hřbitově pohřbení.

Vláda sama nařizuje, aby na hřbitově katolickém pochováni byli: přijímá i ty laskavá matka církev na půdu svou; ale katol. farář má právo vykázati jim zvláštní místo na hřbitově a oddělit je od ostatních [Hakl 1883: 584].

Konfrontační postoj katolické církve byl vystřídán diplomatictější rétorikou, která umožňovala určitý konsenzus, respektive když nemohla církev nezákonně nebožtíky odmítat, začala nebožtíky jiných konfesí s láskou křesťanskou na své hřbitovy přijímat.

„Proto kde jinověrci křesťanského vyznání svého hřbitova nemají (acatholici), nemají vlastně práva na katolickém hřbitově pohřbenu býti. Ale láska křesťanská je přijímá; jsouť pokřtěni a tudy křesťané; katolický farář však má právo jim uvnitř hřbitova místo vykázati, kdeby pochováni býti mohli, čímž vláda sama přiznává, že katolický hřbitov jest majetkem katolíkův a tudy že může katolický jeho ráz zachován býti, dle církevních rozkazů pak zachován býti má. Židé, ať mají hřbitov svůj, jak daleko chtějí, dováženi bývají na hřbitov svůj“. [Hakl 1883: 580]

4. 11. Administrace

Administrace zemřelých v devatenáctém století doznala též radikální změny. Matriční evidenci zemřelých obhospodařovala církev, která se řídila církevními předpisy. Zápisy byli pověřeni duchovní. Císařským patentem Josefa II. přešla evidence 20. 2. 1784 do pravomoci státních úřadů, i když fakticky i nadále činnost vykonávali též duchovní, ale dozor kromě církve vykonávaly i politické úřady.

4. 12. Stav hřbitovů

Stav hřbitovů se po jejich přemístění mimo zastavěnou část obce jejich zaplňováním postupně zhoršoval. Exhumované ostatky nebylo kam dávat, kostnice byly již dávno zrušeny. Vykopané kosti po uplynutí tlecího období a zrušení hrobu bylo nutné vkládat do společné jámy.

Za nepříznivých klimatických podmínek, kdy byla půda hluboko promrzlá a hrob nebylo tudíž možno dostatečně vyhloubit, při záplavách, na přeplněných hřbitovech, ale i nedbalou prací hrobníka mohlo docházet k obnažení truhly s ostatky.

Nejstarší horažďovické pohřebiště bylo v nejbližším sousedství děkanského

kostela svatého Petra a Pavla. Vzniklo snad zároveň se založením dnešního děkanského kostela, tedy snad již ve 13. století. Pochovávalo se na něm až do roku 1785, ačkoliv už roku 1721 děkan Matzner upozorňoval na silný zápach z mělce pohřbených rozkládajících se těl a na možnost infekční nákazy. [Vaněk 2012: 2]

Narážky na zápach a povalující se kosti na hřbitově jsou i v příspěvcích Časopisu katolických duchovních, kteří většinou nebyli příliš kritičtí k dosavadnímu způsobu pohřbívání.

Máme pak za to, znečišťuje-li se kdy mrtwými powětrj, to že se děge w tom čase, než mrtwola do země přigde; dostala-li se ale giž, gakž poručeno gest, tři lokte podzem, málo že působj na zewnitřnj wzduch. (...) Než deyme tomu, čehož i nezapirájme, že páry poněkud a w gistých přjpadnostech gsau nezdrawy. Komu to ale škodj, gešto giž hřbitowy napořád od lidských vzdáleni gsau přjbytků? Od lidských přjbytků vzdálenj hřbitowowé a náležitě hlubocj hrobowé nehrubě powětrj znečišťugj, a pakli předce poněkud ge kazj, neškodj to tak tuze. [Jirsík 1837: 171-172]

Argument, který je Jirsíkem, farářem Minickým vyjádřen by mohl být do jisté míry platný, pokud by skutečně k přesunům hřbitovů důsledně došlo. Fakticky ještě dnes najdeme poměrně snadno hřbitovy, které jsou přímo v centrech měst a pokud se na nich už nepohřbívá, je zde mnoho náhrobků svědčících o tom, že byly využívány i více než sto let po té, co mělo pohřbívání uvnitř měst ustát. Například hřbitov kolem děkanského kostela Povýšení sv. kříže ze 14. století v Bělé pod Bezdězem v rohu náměstí, v dnešní době se sice již na něm nepohřbívá, podle Kotrlého seznamu pohřebišť není zrušený [Kotrlý 2006]. Podle pozorování na místě se zde pohřbívalo ještě počátkem 20. století, hřbitov kolem původně románského kostela sv. Václava z počátku 13. století v obci Deštná, rozšiřovaný pohřbívalo se ještě ve dvacátém století (vlastní pozorování).

Expandující města však brzy překonala hradby a nově zřízené hřbitovy se ocitly nezřídka opět v blízkosti obydlí živých. Duchovní proto opět vybízeli ke zlepšení pořádku na hřbitovech, dalším důvodem však byla i činnost prokremačního hnutí pro jehož existenci byl neuspokojující stav hřbitovů

pádným argumentem.

...aby nebyla rozhrabána hlína, rozházeno kamení, rozvráceny pomníky, zvláště by nebyly nikde pohozené lidské kosti. Ty buďtež hrobníkem vždy pečlivě sebrány, v bílý šat svázaný a do hrobu opět slušně uloženy, neboť kostnice přestaly [Hakl 1883: 582].

Zásahy světské moci prostřednictvím dvorských dekretů a nařízení se do pohřební praxe konfesních hřbitovů dostávaly sekulární principy a s ním přicházelo všeobecné zesvětštění hřbitovů na konci 18. a v průběhu 19. století [Navrátilová 2004: 271 – 272].

Katolická církev v 19. století ztrácí v pohřbech a hřbitovech významný prvek, který měl podstatný sjednocující, pastorační, disciplinační a ekonomický potenciál. Postavení katolické v oblasti pohřbívání nenarušují pouze jiné konfese, ale i světská zdravotnická zařízení, jež se ujímají péče o umírajícího, ostatky si berou na starost pohřební ústavy, pohřební bratrstva a kremační spolky.

5. Zdravotní hledisko při pohřbívání

Morové rány, čili epidemie infekčních nemocí postihovaly místa s větší hustotou obyvatelstva, čili města, více než venkov. Velké počty lidských obětí byly způsobeny nejen nemocemi samotnými, ale i podvýživou. Špatné hygienické poměry přispěly k lavinovitému šíření nemocí. Medicína nedisponovala účinnými léky a diagnózy nemocí byly určovány nespolehlivě. Jedním z mála preventivních opatření bylo rychlé pohřbívání. Prudký nárůst počtu mrtvých v dobách epidemií vyžadoval rozšiřování hřbitovů. Dvorská správa měla zájem na dobré kondici obyvatelstva, která znamenala výnos daní na potřebné úrovni a bojeschopnost v případě potřeby stavět vojsko. Snahy o zlepšení zdravotního stavu obyvatel se projevily posílením odborného státního dohledu nad špitály. V době vlády Marie Terezie byly dvorským reskriptem v roce 1752 ustanoveny zemské zdravotní komise. Následující rok byl pro Čechy vydán zdravotní řád moderně vymezující veřejné zdravotní služby. Zemský

zdravotní řád pro české země předcházely říšský zdravotní řád vydaný roku 1770, zůstal vrcholnou zdravotní normou rakouského soustátí po celé následující století. Proč tomu tak bylo se lze jen dohadovat, ale je pravděpodobné, že tomu přispěla alarmující zdravotní situace obyvatelstva v Čechách.

Josef II. pokračoval v reformách započatých již jeho matkou Marií Terezií, které brzy podstatným způsobem ovlivnily mnohé oblasti života. Celý soubor reforem se započal 24. května roku 1781 v oblasti sociální a zdravotní vydáním tzv. direktivních pravidel. Prostředky na provoz všeobecných nemocnic, jež měly obstarávat zdravotní péči pro nejchudší obyvatelstvo, se měly získat zrušením některých církevních institucí a prodejem jejich majetku (zejména těch, které se nepodílely na veřejně prospěšných činnostech¹¹).

Zavedená hygienická opatření v 19. století příznivě ovlivnila vývoj zdravotního stavu obyvatelstva. Nebyla to jenom změna pohřbívání, ale i kanalizace, lékařské postupy, úroveň bydlení, nezávadná voda a celková osvěta týkající se hygieny obyvatelstva.

Zjištění jakou měrou se regulace pohřbívání na zlepšení hygienických poměrů ve městech podílela, by vyžadovalo samostatný výzkum, podstatné však pro obyvatele tehdejších měst byl fakt, že epidemie s fatálními dopady na konci 19. století téměř zmizely. Pro tuto práci je důležitá skutečnost, že se obraz pohřbívání v důsledku zavedení nových hygienických norem změnil.

K úmrtí nebyl povoláván jen farář, ale měl asistovat ještě některý z kvalifikovaných specialistů (tzn. fysikus, ranhojič, chirurg, lékař nebo třeba i porodní bába). Jeho úkolem bylo mrtvolu ohledat a zjistit, zda smrt není jen zdánlivá, případně určit nač dotyčný zemřel. Dvorským reskriptem z 31. ledna 1756 bylo nařízeno, že teprve po vystavení lékařského potvrzení je možné uložení těla do hrobu a pokud nehrozila bezprostředně nákaza, dodržovala se 48 hodinová doba. Doba byla zkracována, jestliže se objevily známky rozpadu tkání respektive hniloby. Tato praxe se dostala i do tzv. „naučení“ jenž bylo součástí guberniálního nařízení z roku 1848.

¹¹ V letech 1782-1787 svými nařízeními postupně zrušil 23 klášterů, 37 kostelů a kaplí, vyšehradskou kapitulou a pět církevních špitálů.

§ 35. Mrtvoly buď též nejméně tři hodiny po úmrtí na loži ponechány, na to do některé příhodné místnosti anebo umrlčí komory přenášeny, po 45 hodin, neobjeví-li se dříve známky hniloby, pilně pozorovány a teprv tehdy, když mrtvola dle zákona ohledána, pochována. Výkopení a pohřbení mrtvol, ač nevydají-li se u věci té předpisy zvláštní, děje se způsobem obvyklým [Šťastný 1879 in Eiselt 1879: 36].

Ohledací protokoly z druhé poloviny 18. století byly sepisovány velmi nepřesně a často pozdě po nastalé smrti. Byly zřejmě zpočátku považovány za byrokratickou přítěž, nežli za důležité opatření, na jehož základě mohly být učiněny příslušné kroky na ochranu veřejného zdraví. [Tinková 2011: 40]

Opakující se epidemie poskytovaly mnoho výzkumného materiálu pro badatele mající zájem na racionální vědě. Lékaři ohledávající mrtvoly nejen zjišťovali, zda je nebožtík skutečně na pravdě boží, ale guberniální správa začala požadovat větší disciplínu v podávání raportů, které měly být věcné a měly se vyhýbat nepodstatným okolnostem. Pokročilá byrokracie již byla schopná reflektovat tyto potřeby díky těmto lékařským zprávám. Objevují se první podrobné popisy infekčních chorob jako například cholery, tyfu, dysenterie (úplavice), neštovic apod. [Riedl 1929: 662]

V rostoucích městech, zejména v době šíření nakažlivých chorob potřeba těchto specialistů rapidně stoupala. Zemská správa si uvědomovala jejich nutnosti, ale současně i rizik a zátěže, kterým byli lékaři zvláště v dobách epidemií vystaveni:

Dle Stelziga (Medicinische Topografie von Prag 1824 II. sv., str. 223) měli dle dekretu českého místodržitelství ze dne 26. srpna 1714 pražští fyzikové a chirurgové, kteří léčení chudých nemocných a ohledání mrtvol vykonávali, vedle toho též ježto tito lékaři a ranlékaři za dobrých a zdravých časů zemského platu takřka prozatímně požívají, při nahodilém nebezpečí nákazy ve pražských městech setrvati, proti poskytnutí přiměřeného adjunta a zachovati se, jako by byli v epidemii exponováni. R. 1808 bylo těmto lékařům též bezplatné očkování přiděleno. [Pelc1894: 191]

Situace však nebyla dlouhou dobu zcela jednoznačná a ohledání mrtvoly

se dělo i svépomocí. Na stránkách poradny Časopisu katolických duchovních z roku 1883 najdeme na otázku, zda jako doklad o úmrtí mrtvého novorozeněte stačí lístek od porodní báby nebo jestli je nutno potvrzení ohledávače mrtvol. Redakci nebylo známo

..žádné nařízení v Čechách platné, kde by zmíněná věc dopodrobna byla určena. (...) Zkoušená pomocnice ku porodu zajisté mocí svého diplomu a úřadu podává silnější rukojemství v otázce, zdaž dítě živé či mrtvé na svět přišlo, než jak je podati může obyčejný ohledač mrtvol, jimž na venkově bývá soused, výbor neb vůbec muž s lékařskou vědou naprosto neobeznámený [Časopis katolického duchovenstva 1883: 622].

Některá nařízení si hledala cestu ke svým adresátům těžce a dlouho. Dvorská či zemská moc byla vzdálená a skutečnou autoritou byla zvláště na venkově stále ještě církev, ta nepohodlná nařízení přinejmenším relativizovala:

proto bývalo dojísta krásné a velice významné, když býval hřbitov kolem chrámu páně. Ted' předstírajíce zdravotní ohledy jinak nařizují [Hakl 579: 1883].

Guberniální nařízení se snažila zasáhnout do dílčích úkonů pohřebního obřadu, je zřejmé, že chtěla eliminovat možnost nákazy – v té době bylo zvykem i políbit zemřelé na rozloučenou. V dobách kdy se v kraji šířily nakažlivé a zhoubné nemoci, když umíralo jejich následkem rychle mnoho lidí za sebou, nařízení určovala, že zvonění umíráčkem má probíhat jen dvakrát denně (ráno a večer) a veřejné zaopatřování svátostmi se má dít *přiměřeným způsobem*, aby se obřad omezil na nezbytně nutné úkony. Opatření byla ospravedlňována tím, že nervozita může *náklonost k nemoci stupňovati* [Šťastný 1879: 36].

V zasažených místech epidemií nakažlivých chorob byla mrtvola ponechána 3 hodiny po úmrtí v posteli, pak odnesena do domácí komory, po ohledání lékařem (guberniální nařízení ze dne 8. února 1822 č. 12740) uložena do rakve, která měla být ihned uzavřena a po té na hřbitov odvezena. Při kropení těla neměl mimo kněze mít nikdo jiný přístup. V místnosti, kde se nacházel zemřelý stížený nakažlivou nemocí, byly rozestaveny misky s chlórovým vápnem, jenž mělo být zalito kyselinou solnou [Šťastný 1879 : 77].

Zatímco dvorská a zemská nařízení měla vést k tomu, aby se eliminoval kontakt nakaženého mrtvého se zdravou populací na minimum, ze strany církve, ke zděšení lékařů, osvěta vedla v duchu tradice opačným směrem. Primář Dr. Lad. Riedl k tomu ve svém článku říká: *máme zachovány zprávy, že vrchnosti honily lidi do kostelů od časného jitra, ale nenapadlo nikomu, že tím se vlastně přímým dotykem choroby nakažlivé přenášejí a nabývají lavinovitého rozšíření i rázu. Kněží dávají líbati hříšníkům kříže a ostatky svatých, osahávají sochy a p. Že se tím hřešilo těžce nikoli proti Bohu, ale proti zákonům zdravotní vědy, je očividno* [Riedl 1929: 660].

5.1. Symbióza epidemií a hřbitovů

Podle § 4. Zákona 68/1870 ze dne 30. dubna 1870, o organizaci veřejné zdravotní službě byly obce povinny zavést opatření, která by předcházely šíření nakažlivých nemocí, dohlížet na dodržování nařízení a předpisu o pohřbech, zdravotní policie měla rovněž zajistit ohledání mrtvých [www.spolecnost-hygieny.cz].

Prudké výkyvy v potřebě pohřbívat silně ovlivnily podobu pohřebního rituálu, mezi nejsilnější vlivy bychom mohly zařadit na první místo epidemie a válečné konflikty. Nárůst zemřelých se odrážel na úrovni pohřbívání a ta zpětně ovlivňovala hygienickou situaci v postiženém místě. Hluboce zakořeněné zvyky zdravotní rizika umocňovaly (nakažený zesnulý v domě nebo v kostele, loučení polibkem, doteky). Tzv. „morové rány“ neznamenal vždy mor, bylo to určité zevšeobecnění epidemií hrozivých rozsahů a následků. Zprávy i z počátku moderní doby byly nespolehlivé, ačkoliv dvorská administrativa chápala mnohdy vážnost situace a snažila se získávat přehled o situaci.

Systematická medicína se teprve konsolidovala a zejména ve venkovských oblastech v době vypuknutí epidemie místo lékařských metod nastupovalo podkuřování a modlitby: *mnoho, velmi mnoho zla tu nadělala církev katolická*

nepovolujíc sekci, ba ani zákroků léčebných. Terapie je v rukou řádů střežena jako tajemství. Lid zanecháván sám sobě, vydán jim na milost a nemilost, ubíjen panickým strachem, chorobou a bídnou stravou [Riedl 1929: 661].

V některých obcích čítajících původně několik set stálých obyvatel byl jejich počet snížen řáděním epidemie na několik desítek. Při tyfové epidemii bylo zvykem mrtvoly ukládat do vysmolených truhel a posypávat je vápnem. Hrobník se svým pomocníkem je musel po krátkém náboženském obřadu pochovat.

...epidemie rostla, nestačili vykopávati hroby a rozkládající se těla prý tak páchla, že ministranti a kantor si museli nos ucpávati. [Riedl 1929: 661].

Početně zredukované obyvatelstvo nebylo schopné v dostatečné míře obstarávat práce v zemědělství, důsledkem čehož byla neúroda. Při velkých neúrodách jedli kopřivy, lebedu, zdechlíny psů, koček a myší. Hlad jednak vyháněl lidi za výdělkem do měst nebo nepostižených oblastí a jednak umocňoval dopady nevalné zdravotní kondice obyvatel venkova. Velmi rizikové bylo i období povodní. Během záplavy byly znečištěny zdroje vody, hnojiště, jámy se zdechlinami, rovněž přeplněné hřbitovy byly podstatnými zdroji kontaminace. Bludný kruh nákazy a přeplněných hřbitovů se uzavíral.

V Levínské Olešnici leží hřbitov ze 13.století „Když vypukla r. 1866 cholera, upozorňoval Kejzlar, že hřbitov leží v pásmu kapilárního vzedmutí vody a je tak příčinou, že voda v potoce, o několik metrů dále tekoucím je stále nasycována cholerovými zárodky. Domněnka se zdála pravděpodobnou, protože cholera se objevovala podle toku dolů nikoli proti vodě. Nešpor se bránil proti postavení nového hřbitova na zádušním poli za školou, ale Kejzlar nepovolil, místodržitelství věc vyšetřovalo a po devíti letech sporu konečně r. 1867 se začalo na novém hřbitově pohřbívat“ [Riedl 1929: 657].

Vyšší koncentrace obyvatelstva¹² ve městech se stávala příznivým faktorem pro šíření nakažlivých chorob, tomu však zabraňoval lepší stav hygieny

¹² V 80. letech 19.stol. (zejména v letech 1884 a 1888) sužovaly Prahu epidemie infekčních nemocí - tyfu, cholery, dyzentérie, proto byly zřizovány dočasné infekční nemocnice.. Provizorní infekční nemocnice musely být budovány opět až na konci první světové války a po ní - kvůli pandemii španělské chřipky. Na začátku 20. století počet obyvatel Prahy závratně narostl. V roce 1900 žilo v historickém centru a Holešovicích 200 000 lidí, ale před první světovou válkou připojením okolních měst (zejména Vinohrad, Žižkova, Nuslí, Smíchova a Libně) měla Praha už přes 670 000 obyvatel! [Rozsypal 2011]

a zejména dohled nad zdroji pitné vody [Huppert, Polívka 1877: 3 – 22], v jejichž blízkosti byly důsledněji eliminovány potenciální zdroje nákazy, tzn. i hřbitovy. Na hřbitovech, nebylo možné větší množství lidí naráz mnohdy pochovat, byly proto zřizovány na odlehlých místech hromadné hroby. V pražských podmínkách to byl Olšanský hřbitov a Malostranský hřbitov v Košířích). Církevní i státní administrativa určovaly sice, jak mají hřbitovy vypadat, skutečnost se však v mnohém lišila. Při náhlé potřebě byly nebožtíci i ve stovkách pochováni v hromadných hrobech na louce, kterou případně místní farář pouze vysvětil. *Roku 1758 bylo pochováno přes 250 vojáků (původ smrti se tajil, aby občanstvo nebylo polekáno), na vysvěcené louce u „zatačky“ do společných hrobů* [Riedl 1929: 658]. Založení nebo rozšíření hřbitovů se tak často kryje s dobou vypuknutí epidemie.

Zpochybňování, nejčastěji ze strany církevních hodnostářů, smyslu josefínských dekretů týkající se hygieny či záboru půdy tak nebyla namístě. Na případu Novopacka zprostředkovaném Dr. Riedlem si lze všimnout, že mnohé obce byly nuceny zřizovat nové nebo rozšiřovat stávající hřbitovy přibližně každých dvacet pět až třicet let¹³ [Riedl 1929: 663].

6. Vznik sekularizovaného národního státu

V devatenáctém století je osvícenecký idealismus vystřídán opojením z lidských schopností a rozumu. Dostávají se ke slovu politické ideologie, myšlenkové koncepty a procesy vyvěrající z lidské racionality: kapitalismus, rozvoj vědy, industrializace, liberalismus, materialismus, ateismus.

...i v tom se zračí charakteristická známka moderní doby, i tu bojuje novověké pohanství naproti křesťanství. Nové to pohanství opanovalo velikou část vzdělaných tříd a vniká pozvolna mezi obecný lid, má své zástupce ve vědě, ve

¹³ když v Nové Pace vypukl 1625 mor bylo zakoupeno pole na polední straně a založen nový hřbitov, 1851 byl obehnan podruhé kamennou zdí, 1889 rozšířen. Ve staré Pace byl roku 1884 hřbitov kolem kostela rozšířen. Ve Vidochově hřbitov zřízen r. 1852, rozšířen 1897, Lázně Bělohrad hřbitov 1887 a 1901 rozšířen. Velká Borovnice má hřbitov okolo kostela z r. 1788, rozšířený v letech 1797, 1813, 1876. [657 Riedl 1929]

školách vysokých i nižších a vede mocné slovo v literatuře a zejména v časopisectvu. (...) Duch jeho ovládá zákonodárné sbory, a jeho působností jest, že státy vyzouvají se pozvolna ze všeho křesťanského rázu, že nešetříce náboženského přesvědčení miliónů poddaných pokládají za úlohu svou vedení kulturního boje; novověké pohanství vypudilo křesťanského ducha z rodin a z veliké části společnosti, zavinilo úpadek veřejné mravnosti, žene lid do náručí materialismu a rozestírá témata svá i v národní škole. Lidé, jimž nadsvětový Bůh jest prázdnou smyšlenkou, která nevěří v nesmrtelnost duše a věčný život, kteří připouštějí toliko hmotu a jimž náboženství jest pověrou vynalezenou na šálení nesamostatného prý a nezkušeného množství, nemohou s úctou pohlížeti k náboženským a církevním obřadům a zařízením, ano vítaná jest jim každá příležitost, kdy jim mohou opět zasaditi nějakou ránu a tak přiblížiti se svým cílům [Smolík 1881: 175 - 176].

Latina provázející liturgii nebyla již nadále atraktivní pro širokou veřejnost věřících, propast mezi ideou žitého obřadu a světským životem se zvětšovala. Vliv národního obrození sílil a s ním i smysl používání národního jazyka v liturgii. Katechismus je překládán již od druhé poloviny devatenáctého století, Kodex kanonického práva je však přeložen až v roce 1947. Silně věřící reagovali na změněné společenské klima hlubším zájmem o liturgii, výsledkem čehož bylo liturgické hnutí. Postupně formující se požadavky na změny v liturgii byly vzneseny na sjezdu belgických katolíků v Mechelen v roce 1909. Novější liturgické hnutí požaduje zdemokratizovat liturgii.

Církevní normy upravující pohřební rituál a využívání hřbitovů se měnily velice pomalu, a v podstatě rezignovaly před přijímanými zákony upravující pohřeb. Situace církevního práva v době před vyhlášením kodexu byla analogická ke stavu misálu v době Tridentského koncilu, tzn. mnoho dílčích spisů a pramenů plodící nesourodou praxi. Sedmnáctého května roku 1917 byl veřejně vyhlášen konstitucí papeže Benedikta XV Kodex kanonického práva *Ale vpravdě, jak na to moudře upozorňuje sám předchůdce náš Pius X. bl. pam. V Motu proprio „Ardua sane“ z 16. března 1904, zúplna se zdálo, že změnou časových poměrů a potřeb lidí, jak to přináší povaha věcí, dosahuje kanonické*

právo svého cíle již nikoli bez překážky. Neboť během staletí vyšlo velmi mnoho zákonů, z nichž některé byly buď zrušeny nejvyšší církevní mocí anebo samy zastaraly; některé pak se následkem časových poměrů staly těžko proveditelnými anebo společnému dobru všech v současné době méně prospěšnými nebo méně vhodnými. K tomu také přistoupilo, že kánonické zákony natolik vzrostly počtem a byly v oběhu tak odloučeně a roztroušeně, že mnohé z nich byly neznámými i těm nejzkušenějším, a tím méně širším vrstvám. [www.cic.biskupstvi.cz]

V době 1. světové války vrcholilo odmítání katolictví jako forma národního odporu vůči monarchii, vypjatý idealismus selektoval nové hodnoty, s nimiž se měl identifikovat vznikající stát. Masaryk odmítal katolicismus jako neslučitelný s demokratickými ideály.

Osvícenství působilo umírňujícím směrem na obě verze křesťanství, na katolictví však více v konfrontační formě.(...) Další dějinný vývoj západního křesťanství prokázal, že církve mohou lépe plnit svou moralizační roli, když jsou zbaveny moci, ale mohou svobodně působit. To ovšem znamená, že integrační funkci ve společnosti přebírá jiný světový názor, který je zárukou mezináboženské tolerance a arbitrem ve věcech z etického hlediska sporných. [Krejčí 2002: 450]

Integrační funkci přebíral na sebe vznikající demokratický stát a nabytou faktickou náboženskou svobodu si lidé využili po svém. Odluka od katolické víry vyvrcholila v letech 1919-1921 přestupovým hnutím. Jednalo se o hromadné konverze z katolické církve do československé církve evangelické především do nově založené církve československé.

Vím ovšem, že dnes nebudou se opakovati výpravy křížáckých vojsk proti českým schismaticům. Ale vím, že značná část národa zůstane věrna zděděné víře, děj se co děj; bude-li proti ní organisovati se česká církev protiřímská, bude to znamenati přece bojovné rozdělení společnosti v zemi, okresu, obci; dojde zas k trapným zápasům o kostely (o kostely a obročí), hřbitovy, školy, radnice, zápasům vedeným s urputností, již jsou schopni rozvášnění církevní sluhové více než kdo jiný. (...) Naproti tomu není snad marná naděje, že připravované oddělení státu a církve dá možnost nového života, nového vzepjetí mravní energie v katolicismu a že při tom cestou smírné dohody bude lze dosíci aspoň část reformem (na př.

češtinu v bohoslužbě), o kteréž boj dnešní vzplanul především [Pekař 1920: 1].

Jestliže závěr 18. století byl ve znamení odsunu hřbitovů za hradby městského života, pak konec 19. století byl ve znamení postupného odsunu umírajících do specializovaných zařízení. Smrt přestávala být chápána jako vítězné tažení na cestě k bohu, ale jako prohra. Chudobince a špitály byly místem pro ty, o které se neměl kdo postarat. Nemocnice se postupem času staly místem, kde smrt byla oddalována. Tím že umírající mizel ze života živých „postupně“, udržení mechanismů vyrovnávání se se smrtí ztrácelo na naléhavosti.

6.1. Hřbitovy počátku dvacátého století

Hřbitovy na počátku dvacátého století byly buď obecní čili komunální, konfesionální neboli církevní nebo církevně komunální. Pokud byl hřbitov čistě obecní, znamenalo to, že se obec nezřekla při jeho zřizování žádných práv. Hřbitov církevně-komunální status znamenal, že se obec se zřekla určitých práv ve prospěch církve nebo jej nechala vysvětit.

Na takovém hřbitově má farář právo vykazovati místa pohřební a žádati, aby určité místo bylo vyhrazeno pro pohřbívání katolíků, a jest oprávněn zameziti vše, co církevní kázni a řádu se příčí. [Pauly 1941: 13].

Zřizování hřbitovů obcí bylo pro církve ekonomicky výhodné, ale současně církevní činitelé považovali za vhodné zasadit se o to, aby se stal takový hřbitov pokud možno církevním nebo aspoň církevně komunálním. V případě církevně komunálního hřbitova dožadovala se církve vyhrazení části hřbitova pro pohřbívání katolíků, která byla vysvěcena [Pauly 1941: 14]. Důvodů pro to bylo několik, jednak pastorační činnost, vybírání poplatků z církevních úkonů a též i proto, že nebylo nutné světit hrob jeden po druhém při každém jednotlivém pohřbu.

Katolické církvi náleží právo mít vlastní katolické hřbitovy: *Jestliže se kde toto právo Církve porušuje a není naděje, že porušování bude napraveno, nechť místní ordináři pečují o to, aby hřbitovy, patřící světské společnosti, byly*

žehnány, jsou-li ti, kdož jsou na nich pochováni, z větší části katolíci, anebo aspoň aby na nich katolíci měli prostranství pro sebe vyhrazené, a to žehnané. [CIC1948: 272]. Ze změn v těchto normách lze vysledovat posun oproti praxi z druhé poloviny devatenáctého století, kdy katolická církev kritizovala dvorská nařízení ohledně konání pohřbů nekatolíků na katolických hřbitovech s tím, že nekřtění mohou v nejhorsím případě zde být pochováni ale na zvlášť vyhrazeném místě. V době vzniku CIC 1917 (překlad 1948) byla Církev s touto praxí již smířena a ze znění výše uvedeného druhého paragrafu kánonu 1206 vyplývá, že mnohdy byla praxe opačná a katolíci v menšině byli pohřbíváni v hrobech ve vyhrazeném a žehnaném prostranství. Třetí paragraf kánonu 1206 pak připouští žehnání jednotlivých hrobů na veřejných pohřebištích.

Války, sociální krize, epidemie apod. radikálně zvyšovaly počty zemřelých. Úroveň pohřbívání se zhoršovala, byla to období, která s sebou přinášela „zevšednění“ smrti.

6.2. Kremace versus tlení

Kremace není nijak cizorodý prvek v historii pohřbívání na území České republiky. Ve střední Evropě se uplatňovala již asi 2000 až 1500 let před naším letopočtem. Zpočátku probíhalo zpopelňování mrtvých pod širým nebem podobně jak se děje do dnes v Indii. V době, kterou sleduje tato práce, bylo obyvatelstvo převážně katolické. Římskokatolická církev takový způsob zacházení s lidským tělem z dogmatických důvodů odmítala. V dogmatickém ohledu je tělo příbytkem ducha nesmrtelného a jednou bude vzkříšeno.

...tělo člověka gest obydlím , přjbytkem duše nesmrtedlné... [Časopis katolického duchovenstva 1832: 552].

Ačkoliv kremace byla církví odmítána jako způsob nehodný pro dobrého křesťana, svou podporu získávala na několika frontách:

- veřejného zdraví, životního prostředí zápach a odpudivé prostředí hřbitovů ve špatném stavu

- odporu posmrtného hnutí milovaných zesnulých
- ze strany intelektuálů jako výraz postojů proti katolické církvi spojené s rakouskouherskou monarchií. Ale byl to i výraz romantizujících představ vlastního způsobu pohřbívání pradávných předků.

Spalování mrtvol není posud u nás dovoleno, ale přes to koná se v cizině, kam bývají mrtvoly do krematoria dovezeny a popel jich zpět přivezen. O uložení popele pak jedná rozhodnutí ministerstva vn., uveřejněné r. 1892. týkalo se žádosti jisté vdovy, aby směla uložit popel z těla manželova v soukromém svém příbytku, a znělo zamítavě. Jako důvod uvedeno, že sice s čistě zdravotního stanoviska nelze proti takovému uložení popele ničeho namítati, ale že by ukládáním popele v soukromých bytech se porušila úcta k zemřelým i že by nakládání s ním se vymklo veřejnému dozoru, neboť pohřebiště musí se nalézati pod stálým dozorem úřadů, požívajíc i ochrany trestního práva, což by se ilusorním stalo, kdyby se k oné žádosti svolilo. [Preininger; 1898: 514].

Hygienické důvody nebyly pro příznivce dosavadního způsobu pohřbívání relevantní, ale nebyli s to jim oponovat, protože sami byli též svědky nemilosrdných důsledků šířících se epidemií. Jakékoliv volání po změně bylo pro ně pouhou záminkou, která zakrývá podstatné motivace, obvykle protináboženské a proticírkevní:

Čím více kde vědomí náboženské kleslo a kult i lidé se stali surovějšími, zmáhal se obyčej spalovati mrtvé. Kde ještě za našich dnů pálení mrtvol jest obyčejné, tam zajisté národy a kmeny vězí v hnusné modloslužbě a čirém barbarství.“ [Smolík 1881: 165].

...pro nás musí již býti velmi podezřelé, že návrh pro spalování mrtvol vyšel z lůna francouzské revoluce, která chtěla křesťanství odstraniti a zničiti, a že způsob onen všude hájí a provésti chtějí mužové, kteří se svým nepřátelstvím naproti všemu pozitivnímu náboženství nikterak netají“ [Smolík 1881: 175].

Zastánci pohřbívání do země obhajovaly tento způsob s tím, že jde o prvokřesťanský zvyk, jejich odpůrci na to však namítali, že první křesťané nepochovávali do země, nýbrž uschovávali v katakombách do vytesaných výklenků. Ve výklencích kromě těl byly nalezeny i urny s popelem křesťanů.

Čistě křesťanským zvykem jest tedy uschování tělesných zbytků, ať těla či popele; zahrabání není jím, nýbrž mravem určité zde židovským [Pelant 1909: 10].

Ze strany církve zaznívaly hlasy připouštějící, že je to sice otázka vkusu, současně, ale byly vyjadřovány pochybnosti užitečnosti, o tom, jestli by se v dohledné době mohla stát kremace přijatelnou součástí pohřbu a stejně tak i vystavování popelnic *...má se powětrj těmi ohnjčky, kterýmiž mrtwoly w popel magj býti obráceny, čistiti?(...)...jen stěží ke spalování a vystavování popelnic dojde i kdyby ještě sto let žil (...)...kdo chce něco schválit musí užitečnost prokázat* [Jirsík 1837: 172]. Zmíněný farář Jirsík byl skutečně vizionář, protože diskuze, vedoucí k zavedení pohřbu žehem, trvala ještě přibližně 80 let po zveřejnění jeho článku, církev kremaci připustila ještě později až Druhým Vatikánským koncilem. Duchovní ve svém článku zvažuje likvidaci mrtvol *chemickými lučavkami* i spalování s tím, že ani to by nebylo zřejmě zadarmo a zlevnění pohřbu by neprospělo.

Protože nejsme všichni chemikové a nejspíš bychom nechtěli bližního svého sami spalovati [Jirsík 1837: 173]. Zmínil i rozpouštění ostatků chemickými prostředky, o něm se začíná vážně diskutovat až v současné době na počátku 21. století.

Ačkoliv během náboženského pohřebního rituálu se hledělo především na správný liturgický postup, na zájmy náboženského společenství (pastorace, finanční příspěvky atd.) při obhajobě pohřbu do země duchovní katolické církve vyzdvihli potřebu zachování piety vůči zemřelému, s tím, že pouze křesťanským pohřbem v devatenáctém století se uchovávala důstojnost zemřelých, netrpěl cit pozůstalých a zachovávala se naděje na znovuzkříšení. *...proto křesťanství spravedlivě navrhuje obnovení způsobu spalovati mrtvoly, poněvadž jako pohanstvím se šířil, novému pohanství služby prokazuje* [Smolík 1881: 177].

Ekonomická otázka ve sporu o kremace byla velice diskutovaná: přívrženci žehu argumentují velkým prostranstvím, které zaujímají hřbitovy a znemožňují dalšího hospodářského využití, nebo brání v rozvoji měst. Náklady na udržování hřbitova, a také náklady na zdobení hrobů pomníky, hrobky atd. byly rovněž významné, ale nikoliv nutné.

Příznivci hrobů naopak zdůrazňovali, že:

... nic levnějšího než hrob v zemi vykopaný a zemí překrytý, a při něm jednoduchý, kříž na znamení, že zde odpočívá křesťan, krví Ježíše Krista vykoupený.

Svůj odpor vůči žehu odůvodňovali i sociálními hledisky:

Spálení mrtvoly tímto způsobem by bylo zdlouhavé a nedokonalé a vyžadovalo by nesmírného nákladu, zvláště v krajinách, kde jest nedostatek paliva, ať dříví nebo uhlí. Co by tomu řekla chudina, která nemá čím topiti a vařiti? [Smolík 1881: 167].

Nepopíratelná hygiečnost kremace byla i po jejím zavádění stále konfrontována s cenou zpracování ostatků ve specializovaném zařízení. I když se cena s přibývajícím krematorii postupně snižovala, stále nejlevnější pohřeb byl do země, který se mohl být realizován i svépomocí. Z tehdejší veřejné diskuse vyplývala jednoznačná preference ohledu na živé, ale v případě kremace náklady na spálení a ušetřené místo pro kostrový hrob stály proti sobě.

„Již před světovou válkou tu a tam se naráželo na možnost postavení krematoria v městě nebo ve větším místě v okolí. Moderní pohnutky ryze hygienické a jistě vysoce estetické mluví pro tuto myšlenku. Žehem urychlí se pochod, který v zemi trvá dlouhá léta, a nelze říci, že by tento způsob pohřbívání byl nepietní. Námitky církevní jsou bez vědecké podstaty a právo staletého zvyku neznamena ještě, že by se nemohla otázka pohřbívání zlepšiti. (...) překážky kladené tomuto způsobu pohřbívání mají kořínky jinde a vzrostla by z toho diskuse. Faktem je a to vítáme nejen my lékaři, ale i jiné vrstvy občanstva, že tato forma, námi za nejvhodnější uznávaná, je na nezadržitelném postupu. Princip spočívá v tom, že mrtvola se spálí v proudu asi 1000 stupňů celsia horkého vzduchu, čímž se změní plynné produkty, jež se zapalují, mísíce se s horkým vzduchem. Tak shoří celá mrtvola až na hromádku popele.“ (...) „V Paříži před světovou válkou stálo zpopelnění 2k 68 halěrů, v Mnichově 14K 20 halěrů. Hřbitovy jsou pro velké rozlohy nepohodlné pro vzrůst měst.“ [Riedl 1929: 659].

Připomínky nebyly jen populistického rázu, byly i velice věcné a promyšlené. Odpůrci žehu domýšleli i umístění a kapacity spalovacích zařízení.

Známy jim byly technologie, o kterých se užívalo v zahraničí (výrobci Gorini, Siemens atd.), ceny spalovacích pecí. Připomínali, že stavbou krematoria by se náklady zdaleka nevyčerpaly, že je nutné počítat i s personálem, dopravou a údržbou.

... náklad veškerý není ještě vyčerpán vystavěním pece: ta potřebuje opravy a správký, služebnictvo k pálení mrtvol, přivážení neb dopravování mrtvol k peci také by se nedálo zdarma, a palivo nesmí se opomenouti. Nejprůměřeněji děje prý se vytápění takových pecí plynem. Tu by však při každé peci musila se vystavěti plynárna ... [Smolík 1881: 168].

Z obou nesmiřitelných táborů zaznívala námitka mrtvého kapitálu, na jedné straně měl být kapitál vázán ve hřbitovech a jejich pozemcích na straně druhé ve spalovacích zařízeních a „skladech popelnic“.

Nebezpečí zdánlivé smrti a zahlazení stop zločinu se stalo argumentem sloužícím odpůrcům žehu. Pohřbení zaživa vylučují řádným ohledání, ale ohledávání zemřelých, kteří se chtějí nechat spálit, považují za nesplnitelné:

...ten návrh nelze provést! Lékařské síly by nestačily k vykonání takové ohromné úlohy, musilo by se stanovit celó vojsko nových úředníků po dědinách, vesnicích a městech, což jako ohledání samo vyžadovalo by neslýchaného nákladu... [Smolík 1881: 172].

Duchovní ve svém odporu vůči spalování neváhali popírat i zákonnou povinnost o ohledání mrtvých platnou více než sto let (viz předchozí text, kapitola o ohledání mrtvých).

Na přetřes přicházela i otázka ekologie pohřbívání, zastánci pohřbívání do hrobu dosavadní způsob obhajoval tím, že spálením se látky prospěšné se zcela vyprošťují z oběhu, zatímco z těl pohřžených do hrobu „harmonicky“ vcházejí v oběh a *při hnití vyproštěné se slučují k novým organismům* [Smolík 1881: 170]. Průměrně kratší doba lidského života, častější předčasné umírání v důsledku nemocí a nerozvinuté lékařské péče bylo příčinou rychlého zaplňování hrobových míst i nově vzniklých hřbitovů. Duchovní ve svém vyzdvihování předností tlečího pohřbu zapomínali zmínit problém kostí, který byl obtížně řešitelný i v době existence kostnic. Kumulující se množství kostí z opětovně

vykopaných hrobů nebylo kam ukládat. Hromadné, šachtové hroby byly sice řešením ovšem na úkor plochy hřbitova. V některých případech šla praxe opět proti zákonným opatřením a kostnice zůstávaly v provozu. Např. hřbitov u kostela sv. Jiří v Plzni Doubravce měl omezenou kapacitu, přičemž farnost, které náležel, byla poměrně velká, bylo tedy nutné hroby často po pěti, někdy však již po třech letech otvírat a kosti skládat k hřbitovní zdi. Z důvodu potřeby důstojného uložení těchto ostatků byla právě zbudována r. 1730 kostnice a zůstala v užívání až do konce devatenáctého století [Hajšman 2007].

Obhájci dosavadního způsobu pohřbívání argumentovali, že tlení těl v zemi nikomu neškodí, ale současně připouštěli existenci okolností, za nichž je hnití mrtvol svému okolí škodlivé a to v případě, když byly porušeny rakve v pohřebních kobkách nebo hroby nebyly dostatečně hluboké, ale pro ně to byly pouze jednotlivé případy, k nimž se zastánci spalování mrtvol hlavně odvolávali. Bagatelizovali i případný zápach s poukazem na jiné zdroje znečištění vzduchu: *že by plyny z hrobů vycházející soustředily se zrovna ve vzduchu nad hřbitovem, obhájci spalování mrtvol sice tvrdili, ale nedokázali, naopak zkoumáním v jednotlivých případech shledáno, že škodlivé výpary nepocházely ze hřbitovů, nýbrž z blízkých továren* [Smolík, 1881: 174]. Podobně vzdorovali i kritice spojené s kontaminací podzemních vod *země sama jest mocným desinfekčním aparátem a stará se o to, aby mrtvá těla při svém tlení a rozpadání zdraví živoucích neškodila* [Smolík, 1881: 175]. Ujišťovali, že voda na hřbitově zůstává pitné kvality. Po roce 1828 se morové epidemie v Evropě nevyskytují, to by mohl být důvod, proč autor článku z druhé poloviny 19. století podceňoval hygienická rizika plynoucí z tlecího pohřbívání [Svoboda 1995: 496].

Inhumace byla ze strany církve v době prosazování žehu tím naprosto nezávadným způsobem odstranění lidské schránky ze světa živých, ale pokud srovnáme argumentaci církevních činitelů s jejich o několik desítek let staršími výroky, zjistíme, že sami připouštěli existenci zdravotních rizik plynoucích z pohřbívání těl do země k postupnému rozkladu. Pokud mrtvola měla být pohřbena mimo hřbitov, tak katoličtí duchovní poukazovali na rizika, jestliže stejným, tedy tlecím způsobem měla spočinout na regulárním posvěceném

hřbitově, respektive v požehnané půdě, rizika rázem přestala existovat.

Neboť kdyby každému swobodno bylo, učiniti s mrtwým tělem, coby se mu líbilo, buď ge o saukromnosti zahrabati, aneb někam vyhoditi; gaky, zdrawj a žiwotu lidskému záhubný puch musilby tu, zwlášť w teplých krajch, aneb času letnjho powstati? Zagistéby gedna morowá rána druhau stjhalo. [Časopis katolického duchovenstva 1832: 555].

Tématu kremace se věnovala v polemikách laická veřejnost, církevní i zemská správa již dávno před její legalizací. Diskuze na téma spalování mrtvol byla natolik naléhavá, že papežem Lvem XIII byla v roce 1889 vydána bula zakazující pohřeb žehem.

Na jednu stranu vah byl kladen význam správného pohřbu pro víru a naději na spásu duše, přičemž za správný pohřeb bylo považováno jediné uložení nebožtíka do hrobu, s tím, že tělo se rozpadne přirozeným tlením: *...obecný lid není natolik vyspělý, aby takové změny přijal, jsou společensky nepřijatelné, křesťan má následovat obyčeje lidu božího, nenásilným pohřbem nikoliv spalováním, pro křesťana druhá smrt. [Jirsík 1837: 173],* na stranu druhou byly kladeny argumenty považované za spíše racionálního charakteru.

Srovnání nejčastějších argumentů obhajoby inhumace a kremace

hledisko	argumenty zastánců inhumace	argumenty zastánců kremace
hygienické	- „...země je mocným desinfekčním ¹⁴ aparátem“ - „...má snad oheň povětrí čistiti?“ ¹⁵	- inhumace je rizikem kontaminace půdy a vodních zdrojů - zápach tlejících ostatků
Ekonomické (provoz a	- sklady popelnic budou dalšími hřbitovy	- zábor cenných pozemků

¹⁴ [Smolík 1881: 175]

¹⁵ [Jirsík 1837: 172]

územní rozsah hřbitovů)	- drahé křesťanské zařízení	- drahý provoz hrobu
estetické, pieta	- představa těla šířaného ohněm, inhumace je prvokřesťanský zvyk - kremace je pohanský zvyk - oheň potupný prostředek vhodný pro kacíře - zahlazení stop kriminálních činů	- představa hnutí a rozpadu tkání, zneuctění ostatků bez piety exhumovaných při dalším pohřbívání - inhumace je návrat k barbarství - plamen jako symbol čistoty s odkazem na římská ustrina, - důsledné ohledání je zákonnou povinností
ohled na životní prostředí	- spotřeba dřeva nebo jakéhokoliv jiného paliva na spalování - zachování prvků potřebných k vzrůstu rostlin	- spotřeba dřeva na rakve - „ <i>má tělo být považováno za hnojivo?</i> “ ¹⁶ , kremace je rychlá změna na původní složky

7. Vznik krematorií

V Evropě bylo první krematorium postaveno v roce 1876 v Miláně. Tato stavba byla inspirována tvaroslovím antických chrámů. Obřad probíhající v hale bezprostředně spojené s žárovištěm se neukázal v Čechách jako následováníhodný. Rovněž v dalších evropských krematoriích už byla obřadní síň zcela oddělena od samotného provozu spalování. Vzhled krematoria osciloval mezi vzhledem starověkých chrámových staveb a křesťanským kostelem.

¹⁶ [Pelant 1909: 30]

V Německu, kde se mnozí autoři návrhů podob krematorií inspirovali, bylo nařízeno nepřizpůsobovat vzhled krematoria křesťanským sakrálním stavbám a tato idea se ujala i u nás.

V Čechách se kremační hnutí prezentovalo moderním způsobem pohřbu, ekonomicky a hygienicky výhodným. Zastánci kremace nepocházeli pouze z řad svobodných zednářů (jak často uváděli katoličtí duchovní), ale z protirakousky zaměřené vrstvy společnosti, mezi něž patřili většinou vysoce vzdělaní a vlastenečtí myslitelé. Myšlenku kremace podporovali i mnohé osobnosti veřejného života 19. století například Božena Němcová, Jan Neruda, Vojta Náprstek a mnozí jiní. Když Vojta Náprstek v roce 1894 zemřel tak byl převezen do krematoria v Sasku, protože pohřeb žehem na území Rakouska-Uherska ještě nebyl možný. Roku 1899 vzniká Společnost pro spalování mrtvol, pozdější spolek Krematorium, který usiloval o zřízení krematoria na českém území [Pelant 1909: 15 - 16]. Nebyl však jediným spolkem, který myšlenku podporoval, obec sokolská a některé nekatolické církve zastávaly obdobné postoje. V roce 1907 se uskutečnil v Praze kongres mezinárodní ateistické organizace „Volná myšlenka“. Předmětem jednání byla i myšlenka kremačního hnutí. Zástupci Společnosti pro spalování mrtvých zde prezentovaly názor, že vysoké finanční náklady činí pohřeb žehem nepřístupný lidovým vrstvám a tím pomalé uplatňování této praxe. Vytvoření přijatelných podmínek pro pohřeb žehem se stalo hlavní náplní činnosti spolku. V Rakousko-Uhersku však chyběl zákon, který by pohřeb žehem povoloval.

V Liberci bylo postaveno první krematorium v Čechách, jeho základní kámen byl položen 4. května 1915 německým kremačním spolkem „Die Flamme“. Tomu předcházela soudní spor u Nejvyššího soudu v Praze, jehož rozhodnutí znělo - *krematorium se může postavit, ale zpopelňování není možné*. Zákaz jeho otevření si původně vymohly v rakousko-uherské monarchii klerikální kruhy. Rozpadu monarchie využili zastánci pohřbu žehem k provedení první kremace dne 31. 10. 1918 [www.krematoriumliberec.cz].

K uzákonění možnosti pohřbu žehem došlo krátce po vzniku Československa v roce 1919, a tím se otevřela cesta výstavbě dalších krematorií.

Zákon předložil dr. Kvapil, předseda spolku Krematorium. *Pohřbívání žehem dovoleno!* bylo jednoduché znění zákona, o jehož existenci se vedly spory desítky let.

Zákon nazývaný Lex Kvapil, umožňoval kremaci na našem území, ale současně s tím se otevřela éra občanských pohřbů, v nichž nebylo podstatné vyznání či konfese jejich aktérů, protože při krematoriích vznikly i obřadní síně: *...úprava bývá tak podána, aby mohly kterékoliv církve bez úhony svých obřadů vykonávat to, co za dobré uznají. Právě tím, že na společném místě smrti, kde má přestávati rozdíl, mohou se sejíti i církevníci všech barev, i lidé rozumoví, jsou krematoria ethicky výše, než budovy jednotlivých církví, jež nesou pečeť stranickosti.* [Pelant 1909: 24, 25].

Později Dr. Jaroslav Kvapil navrhl, aby se pohřební ústavy zřizovaly pod správou obecní, aby se takto zabránilo kořistnictví v tomto druhu podnikání. V Praze vzniklo první provizorní krematorium v roce 1921 přestavbou hřbitovní kaple, o dva roky později bylo vybudováno krematorium a postupně pak vznikají další. Koncem roku 1938 bylo v Československu v provozu 12 krematorií. Trend občanských pohřbů u nás pokračoval i po druhé světové válce. Změnou politického režimu v roce 1948 se rozšíření kremace a občanských pohřbů, připisují motivace spíše ideologické proticírkevní, než pragmatické.

8. Krematorium v procesu ateizace

V době plánovitého hospodářství byl rozvoj nových forem pohřbívání podmíněn politickými rozhodnutími a z nich plynoucími legislativními změnami. Občanské pohřby byly upřednostňovány a působení církví bylo prezentováno za tmářské, reakcionářské či zpátečnické. Spolek Krematorium se přejmenoval na Spolek přátel žehu, na později Společnost přátel žehu. Sice se na existenci spolku pohlíželo ze strany tehdejší politické reprezentace jako na určitý relikv buržoazní občanské společnosti, přesto se dokázal prosadit v nových podmínkách. Jeho činnost se odehrávala ve vztahu s národními výbory a jejich sbory pro občanské

záležitosti. Vyhláška hlavního hygienika, respektive vyhláška ministerstva zdravotnictví č. 47/66 upravovala podmínky rozptylu popela z tělesných pozůstatků. Počátkem sedmdesátých let bylo v Československu v provozu již 30 urnových hájů, kde se kromě ukládání popela v urnách prováděl vsyp i rozptyl popela¹⁷. [www.pohrebnictvi.eu]

8.1. Konstrukce společenského pohřebního rituálu

1947: ve vymezení pohřebního rituálu poválečného společenského brevíře hraje již velmi malou roli ohled na vyznání účastníků pohřbu: *Zúčastníme se pohřbu i tehdy, byl-li zesnulý jiného náboženského vyznání* [Schäferová 1947: 194]. Z formulací brevíře je zřejmá tendence k privatizaci smutku. V brevíři se říká, že: *Není možno vždycky vyhnout se účasti veřejnosti, ale není možno tak se zapřít, aby bylo možno splnit všechny požadavky, které i tato smutná událost pozůstalým ukládá.*

Poměrně velkou měrou se věnuje komunikaci kolem pohřbu, zasílání smutečních oznámení, kondolencí a poděkování za účast na pohřbu či projevenou soustrast.

Každý, kdo dostane oznámení, projevuje stručným vlastnoručním dopisem soustrast, po případě vykoná soustrastnou návštěvu [Schäferová 1947: 193].

Ještě v polovině 20. století byly obvyklé pohřební průvody zejména na venkově. Při setkání se smutečním průvodem bylo vhodné zastavit (pánové smeknout klobouk). Pouze významným osobnostem bývá u hrobu pronášena

¹⁷ Rozptyl se provádí rozprášením zpopelněných lidských ostatků na plochu (na trávu) rozptylové loučky. Vsyp se provádí uložením popela smíšeného ze zemí do vyhloubené jamky na louce vsypu. Jamky jsou evidovány šachovnicovým způsobem a je možno i v budoucnu přesně najít místo vsypu. Tak lze do stejného místa uložit ještě další zpopelněné ostatky. Jamka má průměr asi 20 cm a hloubku 50 až 70 cm. Žádný zákon tyto rozměry nestanovuje, vychází se z praxe používané na pohřebištích a doporučované. [www.poradna.pohreb.cz]

krátká a výstižná řeč, která měla být prostá frází.

Banální otřepané fráze se nehodí jako poslední doprovod zasloužilého člověka [Schäferová 1947: 194-195].

Bezprostřední projev silných emocí je již považován za nevhodný, dochází k jejich usměrňování případně úplného vyloučení. Vdova, která je *žalem naprosto zdrcena, jede povozem nebo vůbec se pohřbu nezúčastní. Jistě je to vhodnější než propukat při pohřbívání v hysterické vzlyky, které důstojný průběh důstojného pohřbu mohou naprosto porušit a pro lidi sensacechtivé vytvoří divadlo. Dobře vychovaná, taktní žena se něčeho podobného varuje za každou cenu* [Schäferová 1947: 195].

Dvěma hlavními znaky smutku jsou oděv a společenská odloučenost, *...vzdání se všeho co nazýváme zábavou* [Schäferová 1947: 196]. Hluboký smutek, který se týkal vdovců a především vdov, se měl držet 6 měsíců od pohřbu, přičemž u žen bylo vhodné, aby 6 týdnů po pohřbu nosily závoj. Po celý rok však vdova i vdovec měli ještě držet smutek. *Bylo by jistě ukázkou veliké povrchnosti a falešného smutku, kdyby ihned po uplynutí jednoho roku odložila veškeren smutek.* [Schäferová 1947: 197]

Strojit pohřební hostinu, která vycházela s potřeby nabídnout občerstvení pro smuteční hosty ze vzdálenějších míst, je považováno v polovině 20. století za přežitě. Pokud se přesto koná, má být pohoštění prosté.

1970: Od společenských norem Západu a prvorepublikových jsme se coby od *opozděných*, distancovali, avšak nové normy ještě nebyly nalezeny. Tento deficit se však tehdejší společnost snažila vyjadřovat jako druh svobody. [Ječný 1970: 57] *Nebezpečí šablony, konformismu a bezmyšlenkovitosti hrozí dnes spíše na Západě.* [Ječný 1970: 11]

V tzv. Brevíři moderního člověka v roce 1970 byl popis jednání spojeného s pohřebním rituálem redukován na minimum. V této době byly sice podoby pohřebního obřadu daleko pestřejší, ale tyto variace přežívaly z prvorepublikových dob, působení církví v obřadech bylo vytlačováno sbory pro občanské záležitosti.

Kromě veselých nebo příjemných stránek nese s sebou život i své tragické

momenty.

O úmrtí v rodině je těžko podrobněji psát, i když i na to je třeba myslet. Mám-li i zde trochu poradit, pak aspoň tolik: není třeba okázalostí, smutek je věcí soukromou. Neplatí již stará pravidla pro držení smutku, pro oblečení, pro použití závoje. Smuteční oznámení bývá bez frází a je dobře upustit od soustrastných návštěv. Projev soustrasti pak nepíšeme pozůstalým na dopisním papíře se smutečním okrajem a též ne na barevném papíře. Smuteční papír používá ten, kdo úmrtí oznamuje. Před rakví smekáme, a potkáme-li pohřeb na venkově a jedeme v protisměru autem, zastavíme. Pohřební hostiny se staly přežitkem, rovněž tak hluboký smutek, kromě dne pohřbu. Malé děti smutečně neoblékáme, nemůžeme po nich chtít, aby plně chápaly, oč jde, a aby zůstaly dosti vážné. [Ječný 1970: 162-163]

Tato citace je veškerým vymezením jednání spojeným s pohřebním obřadem společenského katechismu, normalizačního období.

8.2. Smuteční síně

Zřizování smutečních síní vzešlo z potřeby důstojného rozloučení se zesnulým bez ohledu na vyznání pozůstalých i samotného nebožtíka. Pohřbívat zesnulé různých konfesí společně na hřbitovech se stalo běžné již v průběhu 19. století. Náboženská diverzita, působení sdružení a spolků vytvářely tlak na vznik prostor pro důstojné rozloučení se zemřelými, bez ohledu na vyznání zemřelého a účastníků smutečního obřadu.

První takové smuteční síně vznikaly při nově zřizovaných krematoriích.

Trend zřizování smutečních síní pokračoval i po druhé světové válce, za motivaci jejich vzniku však již není považována snaha zabezpečit vykonávání pohřebních rituálů na nábožensky neutrálním místě, ale zcela izolovat společnost od sakrálního prostředí.

Postoj církve byl již za první republiky vstřícný a motivace zřejmé.

...na hřbitovech všech typů jest možno zříditi pohřební výstavní síň; a nejen

možno nýbrž i žádoucnou to jest. (...)...poněvadž z pohřební síně možno vybírati slušné poplatky podle způsobu pohřbu za její propůjčení. . [Pauly 1941: 15-16].

Rozdělením úrovně vypravovaných pohřbů do tříd se z rituálu vytrácí idea rovnosti před smrtí. Odznaky světské slávy a bohatství již nezůstávají před prahem záhrobí, ale stávají se součástí rituálu.

Prosazování nových forem občanských pohřbů spojené se změnou režimu v roce 1948 uvolnilo cestu výstavbě smutečních síní. Občanský pohřeb akcentovaný všeobecným sekularizačním úsilím tehdejšího režimu je považován mnohými badateli za formu mocenského boje o vliv nad masami lidí. *Architektonické realizace jsou díky době svého vzniku mnohdy nahlíženy a priori jako ideologické, a tudíž i neobjektivně hodnocené. [Svobodová: 2014]*

Církevní obřady byly nahrazovány socialistickým obřadem. Podobně, jako byly obřady církve využívány k pastoraci, byly i nové formy rituálu využity k ideologickému působení na obyvatelstvo. Smuteční síně měly nahradit funkci kostelů a hřbitovních kaplí ve smutečních obřadech. Od vzniku prvních projektů bylo zřejmé, že jejich autoři i zadavatelé (převážně obce) přijali výzvu nalézt výraz staveb obřadních síní, jenž by mohl alespoň trochu obstát vedle pompézních sakrálních objektů.

Pro padesátá léta 20. století byla charakteristická absence koncepce při zřizování nových síní, zčásti potřebné objekty byly získávány přestavbami hřbitovních kaplí. Toto období hledání přineslo své plody po roce 1960, kdy se k nepříznivé situaci v pohřebnictví vyjádřila tehdejší vláda ČSR a v témže roce spatřily světlo světa odborně zpracované koncepce smutečních síní. Na jejich vypracování se podíleli odborníci z řad architektů, demografů a ekonomů. Byla předložena síť umístění smutečních síní, jejich dispoziční řešení pro populačně rozdílné spádové oblasti. Architektonickou kvalitu měly zajistit vypisované soutěže (např. soutěž vyhlášená v roce 1963 na řešení vzorových typů smutečních obřadních síní). Stavby smutečních síní neměly vyvinutý estetický kánon ani přesně stanovenou stavební technologii. Na konci sedmdesátých let se uplatňují návrhy tvarově složitějších objektů odrážející vlivy zahraniční postmoderny [Janečková: 2010].

Sakrálnímu vyznění, dokonce s užitím křesťanské ikonografie bylo možné. Na rozdíl od kostelů, kde vertikála symbolizovala vzestup k nebesům, nové pojetí míst posledního rozloučení charakterizovala spíše horizontální osa prostoru propojeného průhledy do krajiny či zeleně parku. Optické spojení s okolím, posilovalo dojem opětovného splnutí s přírodou.

Se vznikem obřadních síní vznikly i nové specializované funkce osob spojených s obřadem, tj. funkce řečníka a obřadníka.

Již od šedesátých let 20. století byl novým aktérem na scéně pohřebního rituálu Sbor pro občanské záležitosti. Měl být nápomocen při organizaci pohřbů, suplovat práci duchovních, z jeho řad pocházeli řečníci působící při pohřbech. Sbor pro občanské záležitosti se v mnohých obcích zachoval, nástup nových náboženských hnutí, masový příklon zpět k víře se nekoná, vyznání obyvatel se štěpí nejen možnostmi, ale též přílivem imigrantů svůj boom zažívá pravoslaví. Ze strany muslimů se objevuje požadavek na vlastní pohřebiště, který je v např. v Praze ve své realizaci zredukován na vyčlenění pohřebních míst.

Tak jako mnohé kostely, coby symboly vlivu církve, se staly obětí politického boje, podobný osud stihl i některé obřadní síně, ačkoliv s politickým systémem toho měly pramálo společného a pravděpodobně by vznikly i za nekomunistického režimu. Důvod zanedbání některých objektů bychom mohli vidět v tom, že jsou některými skupinami společnosti vnímány za symbol sekularizovaného pohřbívání, ale současně jsou konkurenčním místem uskutečnění pohřebního rituálu a tedy soupeřem o finanční výnos z pohřbů. Smuteční síně stávají obětním beránkem špatného svědomí, i když nejsou tak staré jako některé sakrální stavby zanedbané za komunistického režimu, ale i zde se jedná často o kvalitní architekturu doplněnou umělecky cennými artefakty¹⁸ [Šárka Svobodová: 2014].

¹⁸ Smuteční síň v Židenicích postavena podle návrhu architekta Ivana Rullera roku 1983. *I přes neustálé upozorňování na katastrofální situaci zejména ze strany městské části Židenice i samotného autora stavby město nejen že nechalo smuteční síň dál chátrat, ale v průběhu roku 2011 odsouhlasilo její demolici. I přes vlnu odporu ze strany laické i odborné veřejnosti město dosud ze svého záměru neustoupilo. Pokud se nepodaří zvrátit toto fatální rozhodnutí, Brno ztratí jednu ze svých nejhodnotnějších architektonických poválečných realizací.* [Šárka Svobodová: 2014]

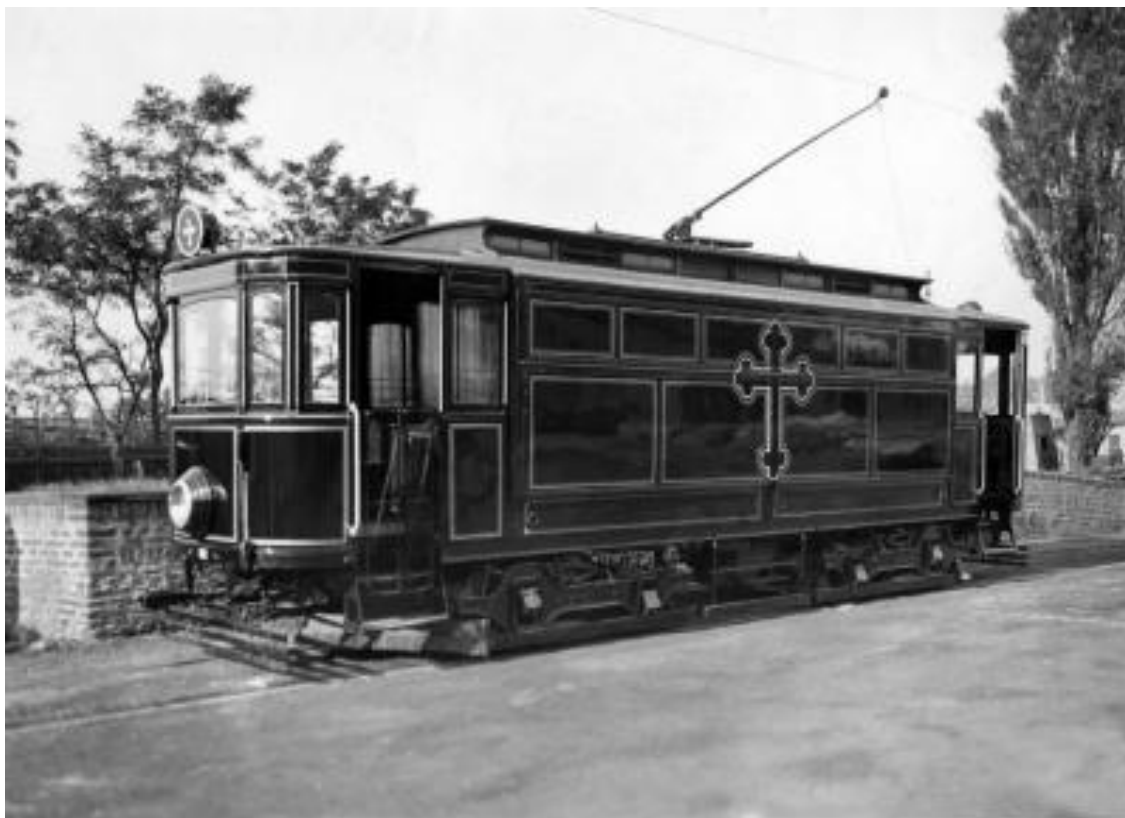
8.3. Přeprava ostatků

Od nepaměti se při pohřebních obřadech používaly dopravní prostředky, které usnadňovaly dopravu rakve na místo jejího uložení a zároveň zvýšily pietu pohřebního obřadu. Až do počátku 20. století bylo využíváno pouze síly zvířat, zejména koní.

Přeprava ostatků byla a je symbolicky velice výrazná součást pohřebního rituálu. Tato cesta ze světa živých je součástí obřadu ať se jedná o formu uložení rakve se zemřelým do hrobu či hrobky, nebo jako doprovázení rakve s lidskými pozůstatky do krematoria k pohřbu žehem.

Na počátku 20. století, s rozvojem motorismu, se začínají využívat automobily k převozu nebožtíků. Za první republiky to byly převážně úpravy sériově vyráběných vozů, ale zásadní průnik automobilů do pohřbívání začíná až po druhé světové válce. Kromě uzpůsobení karoserií vozů na převoz rakví jsou později vozy vybaveny redukčním převodem, který umožňoval velmi pomalou jízdu (2 km/h) ve smutečním průvodu.

Na konci první světové války byla v Praze pro odvoz zemřelých využívána tramvajová doprava. Pohřební tramvaj jezdila na území Prahy v letech 1917 – 1919. Pohřební tramvajový vůz byl upraven z běžného osobního vozu a po válce byl dokonce znovu zpět na osobní vůz přestavěn. Tento pohřební vůz byl černý s výrazným šedým křížem na každé bočnici a s ozdobnými lištami. Pohřební tramvaje bylo využíváno na trase mezi posádkovou nemocnicí na Karlově náměstí a Olšanskými a Vinohradskými hřbitovy. Během těchto dvou let bylo tímto způsobem přepraveno 1 042 mrtvých vojáků.

Pohřební tramvaj v provozu 1917 – 1919 v Praze

K převozu mrtvol byly využívány všechny možné způsoby dopravy, výše zmíněné jsem však uvedl proto, že byly zvláště upravené k převozu mrtvol buď k pohřbu, nebo během obřadů.

Zvláštní, honosný přepravní prostředek symbolizoval vysoký status zemřelého, jenž požíval za života značného společenského uznání. Na počátku sledovaného období byli jimi mocnáři, vysocí důstojníci, umělci, vlastenci, padlí hrdinové, významné osobnosti veřejného života atd. Na konci sledovaného období se vysokému statusu těší osobnosti bulváru a jejich pohřeb je směsicí symbolů k němu odkazujícím. *Pohřeb, jaký Praha ještě nezažila! Stovky květinových věnců, 1500 smutečních hostů, 500 luxusních limuzín, pohřební kočár tažený šesti vraníky. Velkopansky proběhl včera pohřeb Václava Kočky mladšího (†40), korunního prince jednoho z nejmocnějších klanů v Česku [dom: 2008]¹⁹.*

¹⁹ Nebožtík shodou okolností spočinul několik desítek metrů od legendárního „lotra“ Babinského.

9. Církevní proměna podle II. vatikánského koncilu

Poměrně dlouhou dobu vycházel pohřební rituál z pravidel nastavených Tridentským koncilem. Nesmlouvavý postoj ke kremaci vyjadřuje mimo jiné ještě např. katechismus z roku 1955: *„Mrtvé tělo katolického křesťana se pohřbívá do země. Tam se rozkládá v prach a to způsobem – nikoli násilným a viditelným, nýbrž přirozeně a skrytě. Do hrobu byli pohřbeni i Pán Ježíš, Panna Maria i první křesťané. Při tomto způsobu pohřbívání do země zůstává Církev dodnes. Zakazuje přísně svým věřícím dát se po smrti spálit. Neuposlechnout v této důležité věci by znamenalo chtít umřít v těžkém hříchu a nechtít církevní pohřeb. Takovým se proto odpírá po smrti církevní pohřeb“* [Tomášek 1955: 41]. Odrazem úsilí liturgického hnutí za přístupnější a srozumitelnější liturgii byl upravený misál Jana XXIII z roku 1962. Byl poslední úpravou před Druhým vatikánským koncilem.

Z Druhého vatikánského koncilu vzešel relativně zlomový dokument Sacrosanctum Concilium (1963) jenž inicioval liturgické reformy.

Na základě této konstituce byly vypracovány Instrukce posvátné kongregace Sv. Officia (8.3.1963). V kterých byly vyjádřeny předchozí obavy, že změna pohřebního rituálu by mohla symbolizovat nepřátelské popření křesťanského dogmatu. Dokument Konstituce o posvátné liturgii (Sacrosanctum Concilium) biskupa Pavla z roku 1963, apeloval na nezbytné působení věřících, na uplatňování společenské rovnosti v obřadech, které měly být napříště jednoduché a srozumitelné. Již neměly být obřady vedeny výhradně v latině, ale i v národních jazycích.

Forma liturgie nemusí být stroze jednotná *...církev má v úctě a podporuje krásné duchovní dědictví různých ras a národů. (...) Někdy dokonce přijímá tyto zvyklosti i do liturgie, jsou-li slučitelné se zásadami pravého a ryzího liturgického ducha.* [Konstituce o posvátné liturgii 1963: odstavec 37]

Reforma pohřebních obřadů byla formulována jen krátkým textem, ale měla však velký význam:

Pohřební obřad ať vyjadřuje zřetelněji velikonoční smysl křesťanské smrti. Má

lépe odpovídat podmínkám a tradicím jednotlivých zemí, i pokud jde o liturgickou barvu. [Konstituce o posvátné liturgii 1963: odstavec 81]

Změna postojů v katolické církvi byla vtělena do liturgické knihy pohřebních obřadů a katechismu. Na rozdíl od katechismu z roku 1955, který sestavoval stejný autor, se v roce 1968 o žehu hovoří smířlivěji: *Mimořádně též dovoluje Církev pohřeb žehem.* [Tomášek 1968: 56]

Církev již bere v úvahu, že k prosazování kremace nedochází z nenávisti k církvi, ale z hygienických důvodů, ekonomických, nebo z jiných důvodů včetně soukromého či veřejného zájmu. Současně uznává, že kremace samotná je sice v rozporu s tradicemi církevního pohřebního obřadu, s tím, že je nutné zdůrazňovat negativní postoj ke kremaci. Z instrukcí vyplývá, že církev je nucena upravovat dosavadní pohřební rituál s ohledem na praxi, která je veřejností přijímána převážně spontánně. *Ve společnosti, která se zbavuje zavedených tradic, se další přetrvávání náboženských rituálů neobejde bez velké příměsi racionality.* [Giddens 2000: 61]

Na přístupu katolické církve je možné vidět notnou dávku racionality, již předešlý vývoj napověděl, že pokud se nepřizpůsobí, již dávno nastoupeným trendům bude stát mimo ně.

Protože byl Svatý stolec opakovaně žádán o svolení k církevnímu obřadu spojeného s kremací, dochází i zde ke změně postoje a připouští se možnost církevního pohřbu přímo v budově krematoria: *Při pohřbu žehem je možno obřady, které se jinak konají v pohřební síni a u hrobu, vykonávat v budově krematoria; a není-li jiné vhodné místo, přímo v obřadní síni krematoria. Je však třeba se vyhnout případnému, rozumně zváženému nebezpečí pohoršení a náboženského indiferentismu* [Pohřební obřady 1972: 10].

V roce 1970 byl vydán papežem Pavel VI nově Římský misál. Podle tohoto upraveného misálu byly vydány nové nebo upravené liturgické knihy (Katechismus, Kodex kanonického práva, Pohřební obřady, Breviář), které měly určovat i podobu pohřebních rituálů.

Dokumenty upravující liturgii vzešlé z koncilu umožňovaly značné změny v církevní praxi, nejen pohřební. Takzvaná Tridentská mše však nikdy nebyla

zrušena. Z řad katolického tradicionalismu vzešlo mnoho odpůrců nové podoby liturgie, rovněž některé řády si zachovaly starobylé způsoby slavení (např. dominikáni či cisterciáci ritus, kartuziáni, dominikáni, benediktýni). [Kopeček 2006: 38]

Věčná, neměnná a přesto změněná podoba liturgie obsažená v Misálu Pavla VI. se dočkala mírných úprav již v podobě 2. vydání z roku 1975 a 3. vydání, vydaného Janem Pavlem II. roku 2002. Slavení liturgie podle tohoto misálu pak představuje současnou řádnou podobu římského ritu. [Glaser: 2009]

Užívání národního jazyka, přiblížení se národním zvyklostem, smíření se s kremací nebyly zdaleka posledními kroky církve ve sbližování s lidem božím, článek 12 „Instrukce k některým otázkám ohledně možností laiků podílet se na službách vykonávaných kněžími“ připouští vedení pohřebním rituálu laikem!

Za současných podmínek, kdy vzrůstá odkřesťanštění společnosti a kdy se lidé vzdalují od náboženské praxe, se může chvíle smrti a pohřbu stát i jednou z nejvhodnějších pastoračních příležitostí k přímému setkání řádných služebníků s těmi věřícími, kteří nejsou pravidelně praktikující. Je proto žádoucí, aby kněží a jáhni, i když je to stojí oběti, osobně předsedali pohřebním obřadům podle místních zvyků, aby se modlili za zemřelé, sbližovali se s rodinami a využívali toho k vhodné evangelizaci. Laici mohou vést církevní pohřeb jenom v případě skutečné absence řádného služebníka, při zachování daných liturgických pravidel věci. (Srov. Ordo Exsequiarum, č. 19.) Pro takový úkol mají být dobře připraveni jak po stránce doktrinní, tak liturgické“ [Instrukce k některým otázkám 1997: 27].

10. Shrnutí

Předchozí analýzou je možné odpovědět na otázku, která kategorie norem měla na proměnu pohřebního rituálu podstatný vliv.

Normativně sekulární kategorie byla sice vymahatelná sankcemi, její dopad byl eliminován postojem církve, na níž byla delegována kontrolní

pravomoc. Vliv církevních norem byl omezován naopak opatřeními ze strany dvora, vlivem jiných konfesí, působením spolků apod. Třetí kategorie pietní vycházející z lidové zbožnosti, ta měla být ovlivňována předchozími kategoriemi. Hřbitovy byly přemístěny proti vůli církve a až na pár výjimek ten fakt obec i z hygienických důvodů akceptovala. Vyklápění mrtvol v pytlích bylo neakceptovatelné. Zdobnost individualizovaných náhrobků byla v souladu s lidovou pietou, prosadila se i proti vůli církve. Pohřby, které s sebou přinášely prvky církevních rituálů až do ateistického období socialismu, přežily. Kremace byla lidmi přijata a prosadila se i proti vůli Vatikánu, byla přijata i věřícími, kteří svým úsilím napomohli ke změně postojů v katolické církvi. Smuteční průvody, které byly těžko realizovatelné při zapojení automobilové přepravy do pohřbívání, přežily, ale technika se musela přizpůsobit. Využívání občanských pohřbů pokračuje i po změně politického klimatu v roce 1989 ačkoliv podobu pohřbu si každý může zvolit zcela osobně. Z tohoto stručného výčtu vychází pieta, spontánní lidová úcta k zesnulému, jako nejúčinnější kategorií norem.

V práci jde o zachycení proměny rituálů a vlivů na proměnu rituálů, s nimiž souvisí posuny v myšlení aktérů a dílčí proměny pohřební praxe, které se postupem času řetězí a dávají vzniknout formám, které by si jen stěží předchozí generace dokázaly představit.

Příslušnost k církevnímu společenství byla nedílnou součástí představy o sociálním řádu, jenž byl významně konstruován, obnovován a reprezentován náboženskými rituály. Být pochován mezi svými, po dlouhou dobu mezi živými souvěrci v centru obce soustředěné kolem kostela coby centra kultu, znamenalo vyjádření úcty k zemřelému. Uložení významného nebožtíka byl reciproční akt. Ostatky uložené v kostele, či v jeho bezprostřední blízkosti propůjčovaly vážnost a význam. Sebe prezentace komunity byla významnou funkcí pohřebního rituálu. Rituál byl příležitostí k demonstraci identity a hodnot, normativů. Průběh pohřbu, přítomnost nebo absence některých atributů, to vše odkazovalo na status zemřelého a jeho umístění v stratifikačním systému.

Na veřejnost již nepatří spontaneita, volný průchod emocí je spojován s pocitem studu a trapnosti. Chudoba nemoci a smrt mizí z očí veřejnosti. Nebožtík

již neleží bradou vzhůru na smrtelné posteli v domě smutku, ale jeho tělo je v rukou specialistů a institucí, které se stávají výrazem sociální distinkce.

11. Empirický výzkum: Rozhovory

Bylo uskutečněno 11 rozhovorů. Respondenti, ačkoliv k tomu nebyli vybízení, spontánně se většinou rozhovořili o několika pohřbech, byly tak získány informace celkem o 24 pohřbech, které se konaly během posledních padesáti let.

Přibližná sada otázek: věk respondenta, vyznání respondenta, rok pohřbu, vztah k pohřbívanému, obřad ano / ne, počet lidí na pohřbu, vyznání zemřelého, způsob pohřbu (kremace / inhumace), místo obřadu, smuteční hostina.

Respondenti a jejich věk: Alena 55, Božena 50, Eva 55, Gábina 42, Hana 57, Helena 47, Karel 49, Martin 29, Petr 38, Robert 45, Václav 33.

Pouze v případě tchána Heleny, otce Karla a tchýně Boženy se nekonal žádný obřad, pouze byly odebrány urny od pohřební služby.

V případě Heleny, byla při příležitosti pohřbu tchána rodinou uspořádána smuteční hostina (sama ji označila jako párty), kam bylo pozváno přibližně sto lidí a jako forma rozloučení byly vypouštěny balonky se symbolickými vzkazy zesnulému. Tuto hostinu nepovažovala za část pohřebního rituálu.

Tchýně Boženy nebyla pohřbena z finančních důvodů. A otec Karla neměl obřad pro nesrovnalosti v rodině. Karel dodal, že jej neuskutečněný pohřeb otce před deseti lety dodnes mrzí. Dodatečně byla urna uložena v rodinném hrobě.

Urna s popelem tchýně Boženy je zatím uložena v domácnosti, protože ke kremaci došlo nedávno, před čtyřmi měsíci. Rodina se rozhoduje o jejím umístění, pravděpodobně na chalupě.

Z 24 pohřbů bylo 15 nebožtíků zpopelněno. Většinou bylo přání zesnulého o způsobu pohřbu naplněno, pouze v případě babičky Martina byli pozváni příbuzní, *kteří si zemřelá na pohřbu nepřála*, a jeho dědečka, který si přál být pohřben pod stromem, a *skončil u zdi*. Na otázku zda pohřeb probíhal podle přání

nebožtíků, ve dvou případech nedokázali respondenti odpovědět. Kromě Gábiny byli všichni bez vyznání. Z devíti věřících nebožtíků, jejichž konfesí si nikdo nebyl jist, dva byli zpopelněni. Matka Hany byla označena jako nevěřící, která se občas modlila, Otec Roberta byl označen též jako nevěřící, ale byl pokřtěn.

V případě otce Evy byl popel částečně uložen pod stromem na chatě a částečně v druhé urně doma.

Chata jako místo posledního odpočinku byla zmíněna v šesti případech, dvakrát umístěna urna na zahradě u chaty, jednou rozptyl v jejím okolí, ostatní jako představa respondentů o uložení jejich ostatků.

Rakev, když byla s nebožtíkem přemístována, tak ve třech případech přenášena pěšky, v průvodu: prababička Petra 38 v roce 1999, otec Hany 57 v roce 1964, děda Boženy 50 v roce 1971. Jednou byla převážena pohřebním automobilem. V ostatních případech nevěděli *...asi autem*.

V případě pohřbu dědečka Martina byl uspořádán vojenský pohřeb s poctami, protože byl voják z povolání.

Na pohřby konané v kostele se sešel vždy větší počet lidí 60-90. Ve třech případech venkovských pohřbů asistovali hasiči, při pohřbu Petrovy prababičky vykopávali svépomocně hrob ve zmrzlé půdě. Kromě pohřbů Petrova dědy, Karlova otce a otce Gábiny byla součástí pohřbu hostina (tzv. kar). Součástí obřadů byl vždy proslov, v případě Martinovy babičky byl přednesen proslov sestavený jeho strýcem.

Díky tomu, že bylo možné získat dvě výpovědi o několika pohřbech ve stejných rodinách chronologicky za sebou, žijících v podobných podmínkách na venkově, je možné si udělat i představu vývoje pohřebního rituálu při vyloučení změny prostředí. Božena a Hana obě žijí na venkově a obě popisovaly podobný vývoj: ještě v sedmdesátých a v osmdesátých letech byly pohřby za účasti více než padesáti lidí v průvodu z kostela na hřbitov při pohřbu církevního charakteru, uložení těla v rakvi do hrobu. Následující pohřeb Haniny matky v roce 2003 byl kremací, účast 20 lidí. V případě pohřbu tchýně paní Boženy v roce 2014, byla kremace bez obřadu, bez uložení.

Ostatní pohřby se odehrály v posledních dvaceti letech a byly podobného

formátu: pohřeb kremací za přítomnosti rodiny 5 – 14 lidí. Urna s popelem nejčastěji uložená v kolumbáriu nebo v rodinném hrobě. Ve třech případech respondenti spatřili mrtvolu, zážitky byly hodnoceny jako *hrozné, otrěsné*.

Přestože šlo o citlivé téma a některé případy byly velmi čerstvé, dotazy byly zodpovídaný lehce, někdy až s humorem: Alena 55, která popisovala letošní kremaci svého otce, dodala, že byl zpopelněn *ostatně jako všichni z naší rodiny včetně psa*. Hana 57 o pohřbu své matky: *...šla do krematoria a pak skončila v urně pod rododendronem*.

11.1. Interpretace

Z uvedených případů vyplývá, že pohřební rituál se modifikuje, některé prvky považované za tradičně křesťanské součásti pohřebního rituálu se úspěšně udržují i mezi lidmi bez vyznání: smuteční hostina, proslov, průvod. Pokud obřad zcela nechybí je vytvářen rituál z prvků patřící různé tradici.

Je zajímavý návrat mrtvých ve formě popela v urně zpět do blízkosti svých rodin odkud byli odsunuti Josefínskými dekrety koncem 18. století – návrat se děje spontánně a většinou v rodinách a bez ohledu na vztah k víře.

Respondenti jsou schopni se o pohřbech nenuceně bavit, ale konfrontace se skutečným nebožtíkem je považována za nevhodnou.

Lidé mají povědomí o formě tradičního křesťanského pohřbu, ale též o občanském pohřbu, jehož podoba je spojována někdy s minulým režimem, ale je stále velmi užívaný. Respondenti dávali náboženskému vyznání jen malý význam.

V současné informační společnosti je však spektrum výběru daleko větší. Nedá se říci, že nám na našich blízkých nezáleží, jen každý svůj cit projevuje individuálním způsobem.

12. Závěr

Podoba smutečního konduktu vycházela z typického chování komunity novověké společnosti. Smuteční průvod nebyl pouhý odvoz těla, zvláště ve větších obcích měl demonstrativní charakter odkazující na význam jedince pro rodinu nebo komunitu. Demonstrativní odchod člena komunity v průvodu protínající veřejný prostor a projev nad rakví zesnulého byl v předchozích dobách církvemi využíván k pastorační činnosti. Racionalita lidského myšlení se stala nástrojem k odpoutání od církevního dogmatu.

V moderní době si konkurencí nebyly jen konfese, ale i spolky bratrstva a politické strany, ti všichni usilují o podíl na pohřebním rituálu coby významném mezníku v lidském životě a případně určité komunity, nikoliv výlučně náboženské.

Zájem těchto subjektů o účast na pohřebním rituálu nelze vysvětlit pietou, ale kontrolou nad veřejným prostorem. Neměnnou funkcí rituálu, je jeho podíl na distribuci a deklaraci moci.

Jestliže v předchozí epoše to byla víra v boha, jako vše osvětlující princip a život v Kristu jedinou cestou ke spasení, pak na přelomu devatenáctého a dvacátého století se tímto principem stávají hodnoty vlastenectví, ideál národního obrození, nezávislosti; v době socialistické republiky nastupují hodnoty socialistické „morálky“.

V informačním věku životní úděl dostává mnohorozměrnou podobu. Analogicky s tím se mnění i podoby pohřbů, které nejsou často skutečnými rituály, jejich forma není ani zdaleka institucionalizovaná. Význam, a mnohdy i možnost, účasti na pohřebním rituálu se vytrácí.

13. Literatura

BERGER, Peter, LUCKMAN, Thomas. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno : CDK.

Bible, Luk.12,20

BOLOM-KOTARI, Sixtus. 2007. *Tomáš Juren a toleranční doba na Vysočině*. Brno : Masarykova universita historický ústav.

CIC. 1948. Kodex kanonického práva. (Překlad CIC z 1917: KOP, František).

CIC. 1983. Kodex kanonického práva. Dostupné z:
<http://web.katolik.cz/feeling/library/Kodex.pdf> (nahlíženo dne 12. 2. 2014).

Časopis katolického duchovenstva. 1832. „Zdali slušný pohřeb zemřelých zbytečný?“ Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

Časopis katolického duchovenstva. 1833. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

Časopis katolického duchovenstva. 1865. „Ilumináti“ Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

Časopis katolického duchovenstva. 1868. „Zhoubná tendence moderního liberalismu“. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

Časopis katolického duchovenstva. 1882. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

Časopis katolického duchovenstva. 1883. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

Časopis katolického duchovenstva. 1884. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

Časopis katolického duchovenstva. 1888. „Kdo vykazuje místo hrobové na hřbitově?“ Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

Direktář o lidové zbožnosti a liturgii. 2001. Praha : Vyšehrad.

DOM. 2008. „Pohřeb Václava Kočky mladšího“. *Aha!* Dostupné z: <http://www.ahaonline.cz/clanek/musite-vedet/29511/pohreb-vaclava-kocky-mladsiho-40-kolapsy-bolest-slzy.html> (nahlíženo dne 27. 5. 2014)

DUCHOVNÍ Knížecí arcibiskupské pražské konsistoře. *Časopis katolického duchovenstva*. 1832. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

GIDDENS, Anthony. 1976. *New Rules of Sociological Method*. London : Hutchinson.

GIDDENS, Anthony. 2000. *Unikající svět*. Praha : Slon.

GLASER, Milan. 2009. *Tradicionalisté připomenou, co skutečně říká koncil*. Dostupné z: <http://www.radiovaticana.cz/clanek.php4?id=10836> (nahlíženo dne 28. 1. 2014)

HAJŠMAN, Jan. 2007. *Panský dvůr a kostel sv. Jiří v Plzni – Doubravce*. Plzeň: Nakladatelství Ing. Petr Mikota.

HAKL, Bohumil. 1875. „O hřbitovech, pomnících a hrobních nápisech, kterak pro správu duchovní důležitý jsou“. *Časopis katolického duchovenstva*. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

HAKL, Bohumil. 1883. „Ze kterých důvodů máme bedlivě hájiti církevní ráz našich hřbitovů“. *Časopis katolického duchovenstva*. Praha : Knížecí

arcibiskupská tiskárna.

HNOJEK, Vojtěch. 1855. *Katechismus o svatých obřadech církve katolické*. Praha : Bedřich Rohlíček.

HRUŠKA, Emil. 1940. *Stručný průvodce Olšanskými hřbitovy*. Praha : VI Zrubecký.

HUPPERT, Hugo, POLÍVKA, Jan. 1877. *Pamětní spis o vodní otázce král. hlavního města Prahy*. Praha.

Instrukce k některým otázkám ohledně možností laiků podílet se na službách vykonávaných kněžími. 1997. Praha: České biskupské konference.

JANEČKOVÁ, Michaela. *Smuteční síně ve druhé polovině 20. století v Čechách a na Moravě*. Dostupné z: www.galerienashledanou.blogspot.cz/2010/06/smutek-ze-sini-nastin-vyvoje-smutecnich.html (nahlíženo dne 26. 3. 2014)

JEČNÝ, Dobromil. 1970. *Breviř moderního člověka*. Praha : Svoboda.

JIRSÍK, Jan. 1837. „O spálenj mrtvých.“ *Časopis katolického duchovenstva*. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

KAMARÝT, Josef. 1832. „Proč má duchovní, na české osadě ustanovený, uměti dobře česky.“ *Časopis katolického duchovenstva*. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

Kongregace pro bohoslužbu a svátosti. *Direktář o lidové zbožnosti a liturgii*. 2007. Praha : Karmelitánské nakladatelství.

Konstituce o posvátné liturgii (Sacrosanctum Concilium). 1963. Kapitola 3. Reforma pohřebních obřadů. Dostupné z:

www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html (nahlíženo dne 14. 2. 2014)

KOPEČEK, Pavel. 2006. *Fundamentální liturgika*. Olomouc : Cyrilometodějská teologická fakulta Univerzita Palackého.

KOTRLÝ a kol. 2006. *Přehled veřejných a neveřejných pohřebišť v České republice*. Praha: Vyšehrad.

KREJČÍ, Jaroslav. 2002. *Postižitelné proudy dějin*. Praha: Slon.

KRYŠTŮFEK, František. 1874. „Císař Josef II.“ *Časopis katolického duchovenstva*.

LENDEROVÁ, Milena. JIRÁNEK, Tomáš. MACKOVÁ, Marie. 2010. *Z dějin české každodennosti*. Praha : Karolinum.

Mělnická kostnice v kryptě kostela sv. Petra a Pavla. Dostupné z:
www.saletini.cz/historie-kostnice---cz.html (nahlíženo dne 13. 3. 2014)

NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. 2004. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha : Vyšehrad.

PAULY, Jan. 1941. *Hřbitovní a pohřební právo*. Praze : Č.A.T.

PEKAŘ, Josef. 1920. „O nové církvi československé“. *Národní politika*. 38 (13).

PELANT, Karel. 1909. *Pohřeb ohněm nebo hnitím*. Praha : Volná myšlenka.

PELC, Hynek. 1894. *Zpráva o poměrech zdravotních v království Českém roku 1892*. Praha : c. k. místodržitelství.

Pohřební obřady (Ordo exsequiarum). 1971. Česká liturgická komise.

Pohřební obřady (Ordo exsequiarum). 1972. Česká liturgická komise.

PREININGER, Vladimír. 1898. *Sbírka zákonu a nařízení o zdravotnictví, se zvláštním zřetelem ku zemím koruny české*. Praha : Bursík a Kohout.

RIEDL, Ladislav. 1929. *Novopacko: vlastivědná monografie okresu*. Nová Paka : Okresní školní výbor.

ROZSYPAL, Hanuš. 2011. „Historie péče o infekčně nemocné v Praze: Od středověku do založení Infekční kliniky na Bulovce“. *Infekce*. Dostupné z: www.infekce.cz/pracpraha1.htm (nahlíženo dne 30. 11. 2013)

SASINEK, František. 1884. „Dodatek ku článku o hřbitovech“. *Časopis katolického duchovenstva*. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

SEDLÁŘ, Miroslav. 2006. „Vyprávění“. *Naše noviny*. Zastupitelstvo Holubice – Kozinec. 11 (2). Dostupné z: www.holubicekozinec.cz/cs/nase-noviny.html. (nahlíženo dne 1. 18. 2014)

SCHÄFEROVÁ, Marie. 1947. *Společenský breviř*. Praha : Jaroslav Samec.

SKOČDOPOLE, Antonín. 1886. „Josef Hofmaninger odsouzen“. *Časopis katolického duchovenstva*. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

SKOČDOPOLE, Antonín. 1886. „Žid na katolickém hřbitově“. *Časopis katolického duchovenstva*. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

SKOČDOPOLE, Antonín. 1886. „Pohřebné řeči pastorů a laiků na hřbitovech katolických“. *Časopis katolického duchovenstva*. Praha : Knížecí arcibiskupská

tiskárna.

SMELSER, Niel. 1959. *Social change in the industrial revolution*. London: Routledge.

SMOLÍK, R. F. 1881. *Časopis katolického duchovenstva*. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

SVOBODA, Jiří. 1995. „Historie morových epidemií“. *Vesmír: přírodovědecký časopis* 74 (9). Praha : Vesmír.

SVOBODOVÁ, Šárka. 2014. „Smuteční síň v Židenicích“. *Brněnský architektonický manuál*. Dostupné z: www.ibrno.cz/historie/59763-brnensky-architektonicky-manual-povalecna-architektura.html (nahlíženo dne 21. 5. 2014)

ŠŤASTNÝ, Jaroslav. 1879. „Naučení o tom, která úřední političtí, představenstva místní, správcové duchovní a osoby zdravotní vůbec sobě počínati mají, vypuknou-li nemoci nakažlivé“. In: EISELT. *Odborná pathologie a terapie: Nemoci sdělné*. Praha : Kolář.

ŠUBRT, Jiří. 2008. „Dialog mezi hluchými?“. *Sociologický časopis* 44 (5).

ŠUBRT, Jiří. 2013. „Giddensovo pojetí sociální změny“. In: Šubrt, J., Preiferová, Š. *Historická sociologie. Sociální změna*. Praha : FHS UK.

TINKOVÁ Daniela. 2011. „Exodus zemřelých: Počátky medikalizace smrti v pozdně osvícenských Čechách.“ *Sociální studia* 2. 35-56. Dostupné z: http://socstudia.fss.muni.cz/sites/default/files/Tinkov%C3%A1_3.pdf. (nahlíženo dne 12. 14. 2013)

TOMÁŠEK, František. 1955. *Katechismus katolického náboženství*. Praha : Česká katolická charita.

TOMÁŠEK, František. 1968. *Katolický katechismus*. Praha : Ústřední církevní nakladatelství.

VANĚK, Roman. 2012. „Stručná historie hřbitovů v Horažďovicích“. *Farní zpravodaj*. Dostupné z: <http://horazdovice.charita.cz/res/data/004/000598.pdf>. (nahlíženo dne 1. 3. 2014)

www.cic.biskupstvi.cz (nahlíženo dne 21. 2. 2014)

www.krematoriumliberec.cz/fotogalerie/historie (nahlíženo dne 22. 11. 2013)

www.pohrebnictvi.eu/pohreb/0/0/2/31 (nahlíženo dne 19. 3. 2014)

www.poradna.pohreb.cz/ostatni/preji-chtela-bych-se-zeptal-jaky-je-rozdil-mezi-rozptylem (nahlíženo dne 22. 2. 2014)

www.vendee.cz/texty/hist_misalu_jana23.html (nahlíženo dne 3. 1. 2014)

ZAHRADNÍK, Vincencius. 1836. *Časopis katolického duchovenstva*. Praha : Knížecí arcibiskupská tiskárna.

Zákon 68. 1870. Dostupné z: www.spolecnost-hygieny.cz/dokumenty/zakon-68_1870.pdf. (nahlíženo dne 12. 11. 2013)